De vrouw bestaat niet

Maarten 't Hart

bron
Maarten 't Hart, *De vrouw bestaat niet*. De Arbeiderspers, Amsterdam 1982

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/hart008vrou01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

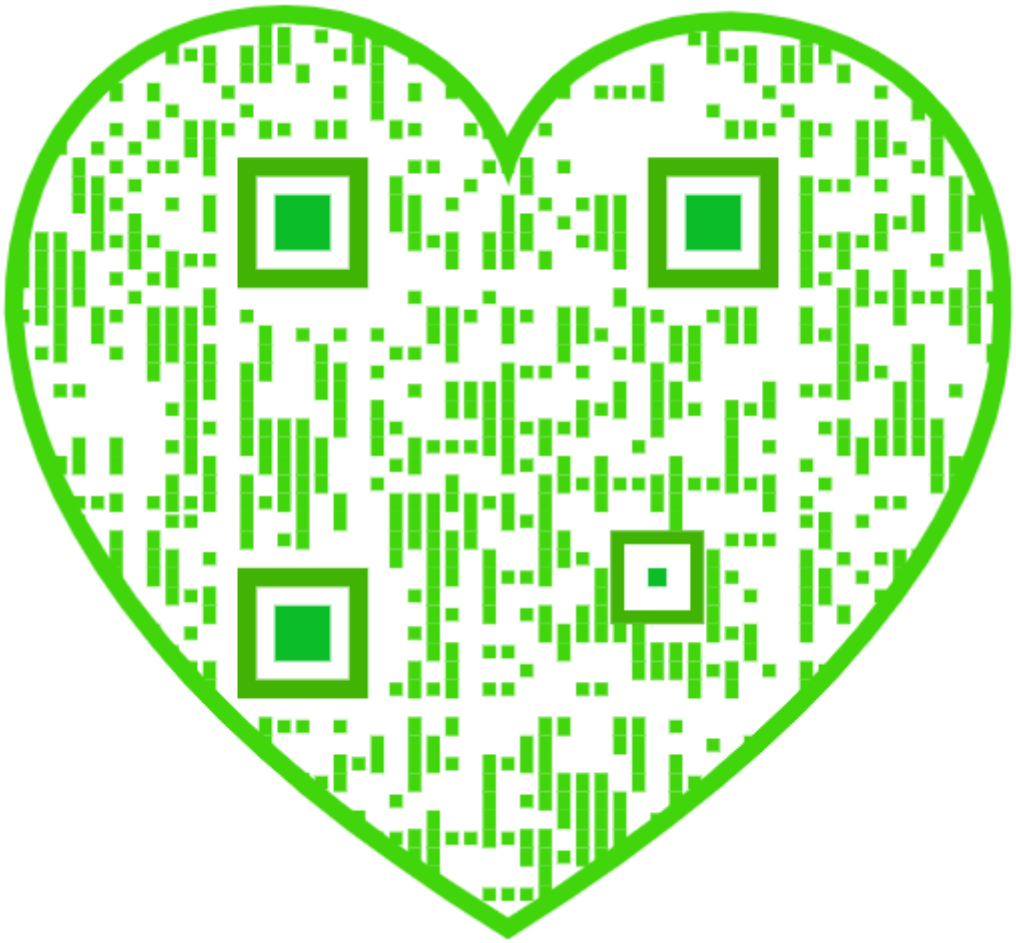

1 *Don Quichot*

‘Wanneer een onderwerp zeer omstreden is - en welke kwestie aangaande de sexen is dat niet - kan men nauwelijks hoop koesteren de waarheid te zeggen. Men kan slechts aantonen hoe men er toe kwam er een bepaalde mening op na te houden, wat die ook moge zijn. Men kan zijn toehoorders slechts de kans geven hun eigen gevolgtrekkingen te maken en de beperktheden, de vooroordelen, de eigenaardigheden van de spreker op te merken.’ Dit schreef Virginia Woolf in *A Room of one's Own*. Deze woorden lijken mij uitermate geschikt als inleiding voor mijn poging om de feministische ideeën en overtuigingen te toetsen aan mijn eigen ervaringen en inzichten. Ook ik kan slechts aantonen hoe ik ertoe kwam er een bepaalde mening op na te houden. Dat die mening sterk afwijkt van datgene wat de feministen voor waar houden, zal hen ongetwijfeld ergeren, maar ik hoop dat ze het kunnen waarderen dat een man zich met hen bezighoudt. Voorzover ik het kan overzien wordt het feminisme door de meeste mannen nauwelijks serieus genomen. Zo men zich er al over uitlaat, dan gebeurt het of schamper, of men zegt zoals Den Uyl in zijn Paradiso-rede dat ‘de vrouwenbeweging de meest duurzame uitdrukking van veranderingsgezindheid’ en de ‘meest duurzame democratiserende kracht’ is, en vervolgens gaat men over tot de orde van de dag. Mij lukt het niet om zulke handige uitspraken te doen en daarom word ik, die maar niet nalaten kan erover te schrijven, beschouwd als een misogyne reïncarnatie van Don Quichot. Als een vrouw haar mening over het feminisme naar voren brengt, verbergt menig luisteraar discreet zijn gaap achter een harige hand. Zoals Juliet Mitchell al zei zijn

vrouwen ‘in staat de meest revolutionaire uitspraken in het openbaar te doen, zonder dat iemand zich eraan schijnt te storen’.

Maar worden die revolutionaire uitspraken wel ooit gehoord? Welke man kent de feministische klassieken: Friedan, Firestone, Mitchell, De Beauvoir, Woolf? Welke man leest *Spare Rib, Opzij, Emma, De vrouwenkrant*? Welke man kijkt ooit de zes delen van de *Socialisties Feministiese teksten* in? In Nederland is, voorzover ik weet, alleen J.J.M. van Dijk in het *Hollands Maandblad* van februari 1973 betrekkelijk serieus op het Radicaal feminisme ingegaan. In Amerika heeft Norman Mailer in *The prisoner of sex* een felle aanval gedaan op het feminisme, maar Mailer gaat daarbij nauwelijks in op datgene wat de feministen naar voren brengen. In *The culture of narcissism* heeft Lasch nogal fundamentele kritiek op het feminisme geuit, maar zijn oplossing is dat alles bij het oude moet blijven; voor hem is het ouderwetse gezin de panacee voor alle kwalen. Met zijn kritiek kan ik ook verder niet veel beginnen omdat ik niet geloof dat wij in een cultuur leven die uitblinkt in narcisme. Elk tijdperk is een iktijdperk. Het hemd is al eeuwenlang nader dan de rok.

Van Dijk, Mailer, Lasch - dat lijkt alles. Het is begrijpelijk dat Anke Wartenbergh in een interview zei: ‘Als ze nou tenminste maar eens zeiden dat ze ergens tegen waren, dan kon je met argumenten komen, erover praten.’

Ook ik ken helaas lang niet alle feministische literatuur. Zo langzamerhand is het zelfs onmogelijk alles te kennen, want de literatuur neemt met de dag toe. Maar toch zal ik, aan de hand van datgene wat ik wel ken, proberen te zeggen waar ik tegen ben. Ongetwijfeld zal mij dat niet in dank worden afgenomen, maar ik hoop toch dat op mij van toepassing zal blijken wat de redactie van *Socialisties Feministiese teksten 3* in haar voorwoord schreef: ‘Soms is eerlijke afkeer

beter verteerbaar dan dubieuze liefdesverklaringen.'

Overigens wil ik, voor ik stap voor stap, en min of meer aan de hand van mijn eigen ervaring, allerlei feministische ideeën bespreek, vooraf één misverstand uit de weg ruimen. Wie tegen het feminisme is, laadt licht de verdenking op zich dat hij de vrouw weer met groene zeep naar de wastobbe wil sturen. Al gauw lijkt het ook of men behoort tot het slag mannen dat Aletta Jacobs het studeren wilde beletten en of men net zo iemand als James Gibbons Huneker is die, in een artikel in de *New York Times*, naar aanleiding van Lili Boulanger schreef: 'But women composers are at best whistling hens.'

Het is volstrekt niet mijn bedoeling aan te tonen of zelfs maar te beweren dat vrouwen in de keuken thuishoren en bestemd zijn voor het moederschap. Mijn bedoeling is alleen maar te laten zien hoeveel onbewezen vooronderstellingen schuil gaan in de feministische ideologie die vandaag de dag gepredikt wordt.

Helaas valt er, als je je verzet tegen sommige uitwassen van sommige feministen, niet aan te ontkomen dat je woorden door anderen misbruikt worden om de vrouw inderdaad weer achter het aanrecht te jagen. Zodra je je keert tegen één of ander aspect van de vrouwenbeweging krijg je bijval van de meest reactionaire krachten in de samenleving. Toen ik op 22 oktober 1976 op de Achterpagina van NRC-*Handelsblad* gekscherend verkondigde dat het feminisme op een religieuze sekte begon te lijken, ontving ik niet alleen woedende brieven van feministen, zoals Hanneke van Buuren, maar ook warme sympathiebetuigingen van, naar het zich liet aanzien, hoofdzakelijk weduwen die mij schreven dat de vrouw in de keuken thuishoort en dat het een schande is dat zoveel moeders niet meer voor hun kinderen willen zorgen, maar het huis uitgaan om geld te verdienen. Ook

ontving ik brieven van mannen waarin werd beweerd dat feministen allemaal lelijke, gefrustreerde sloofjes zijn. Toen ik enige tijd geleden voor de televisie enkele onbekookte uitspraken deed over het feminisme, werd ik daarna telkens op straat aangesproken door oude vrouwtjes met steunkousen aan - stuk voor stuk ongetwijfeld aanhangers van die mesjogge wielrenner die ons land bestuurt - die mij in de warmste bewoordingen prezen voor mijn uitlatingen welke ik zelf allang weer betreurde. En als ik op straat fietste, kwam er niet zelden plotseling een blinkende Mercedes naast mij rijden, waarvan een raampje werd opengedraaid. Dan stulpte een sigaar naar buiten, waarachter opklonk: 'Goed zo, ga zo door, geef ze van katoen, die ellendige wijven.'

Kijk, dat is nu volstrekt niet mijn bedoeling. Zou ik het feminisme echt verafschuwen, zoals ik popmuziek verafschuw, dan zou ik er geen moment aan denken om het te bestrijden. Juist nu ik de doelstelling van harte aanvaard - en die doelstelling is, hoop ik, nog steeds, volstrekte gelijkheid van man en vrouw - kan ik het maar niet verwerken dat er telkens, naar mijn smaak, zulke kromme argumenten gebruikt worden om een goede zaak te verdedigen. Juist nu het een standpunt is dat ik zelf zou willen bijvallen, vind ik het jammer dat feministen zoveel bederven met wartaal, met griezelige rancune, met het oppoetsen van ouderwets bijgeloof, en met zonderlinge vormen van paranoia. Van het laatste geeft Emma Brunt een gedenkwaardig voorbeeld: 'Toen Kate Millett vorig jaar in Nederland was aarzelde ze zelfs niet om in de gespannen internationale betrekkingen een regelrecht *mannenkomplot* te zien, dat geen enkel ander doel heeft dan het vernietigen van de "wereldwijde vrouwensolidariteit".'

Ongetwijfeld is alles wat ik over dit onderwerp schrijf gekleurd door beperktheden en vooroordelen waarvan ik mij

zelf niet goed bewust ben, maar ik wil niettemin proberen een en ander zo serieus mogelijk te bespreken. Toch zal het moeilijk zijn niet af en toe enige verontwaardiging te laten doorklinken, en nog moeilijker om niet te proberen de lachers op je hand te krijgen, want dat laatste word je door feministen vaak erg gemakkelijk gemaakt.

Hoewel ik geprobeerd heb zoveel mogelijk literatuur over dit onderwerp te lezen, ben ik nogal gehandicapt door het feit dat ik er soms domweg niet aan kon komen omdat mij, meestal op vriendelijke, maar één keer, aan de voet van de Westertoren, op uitermate bitse wijze, de deur werd gewezen in de vrouwvriendelijke boekwinkel. Gelukkig was Barry d'Arnoud, één van de oprichtsters van het vrouwenhuis in Katwijk, zo vriendelijk mij uit haar uitgebreide collectie feministische literatuur datgene te lenen wat ik nodig had. Soms blijkt er toch solidariteit te bestaan, die boven verschil van mening tussen de sexen uitstijgt. Zo heb ik, om ook een voorbeeld van het omgekeerde te geven, vele malen bij De Slegte in Leiden de schrijver F.B. Hotz aangetroffen. Vanwege zijn slechte ogen met een vergrootglas gewapend, hurkte hij dan bij de schappen op zoek naar feministische boekwerken voor zijn vriendin.

Aanvankelijk was het mijn bedoeling de artikelen te bundelen die ik her en der tegen en over het feminisme geschreven heb. Maar bij herlezing bleken zoveel van die artikelen verouderd of niet-actueel meer, dat ik slechts een paar stukken van toen hierin heb opgenomen. Voor het overige is dit boek nieuw geschreven.

Uiteraard heb ik dit werk zo feministisch mogelijk geschreven, dus intuïtief, rapsodisch, van de hak op de tak springend, en niet onverbiddelijk rechtlijnig in de greep van een barse, mannelijke logica.

Tenslotte lijkt het mij dienstig op te merken dat ik niet ge-

loof dat er aangaande de sexen ooit algemene regels kunnen worden gegeven; op dit gebied bestaan alleen uitzonderingen. Dat betekent dat men alleen zichzelf als voorbeeld kan inzetten, op het gevaar af dat men daarmee ook alleen maar iets over zichzelf kan zeggen. Maar het persoonlijke is politiek, dus ik mag van mijzelf uitgaan.

2 *Het leeftijdsverschil*

Helaas kan ik mij niet meer herinneren wanneer het tot mij door begon te dringen dat er twee sexen zijn. Voorzover ik er mij al op jeugdige leeftijd van bewust was, speelde dat toch nauwelijks een rol in mijn denken. Oneindig veel belangrijker was het leeftijdsverschil. Dat mijn zusje anders, vriendelijker, toegeeflijker, coulanter werd behandeld dan ik, weet ik aan het feit dat zij ruim twee jaar jonger was. Als oudste diende ik, zo werd mij steeds voorgehouden, het goede voorbeeld te geven en als ik dat niet deed en mijn zusje daarom een fout maakte, werd ik daarvoor gestraft. Zo wandelde ik, een jaar of vijf oud, in de kwekerij van mijn vader naar een sloot, waarover een smalle plank lag. Mijn zusje volgde mij. Voorzichtig schuifelde ik over de plank naar de kwekerij van de buren. Mijn zusje deed dat ook, maar viel halverwege in de bagger. Terwijl ik luid om hulp schreeuwde, snelden mijn vader en moeder, die in een nabij gelegen kas druiven aan

het krenten waren, naderbij. Mijn bemodderde zusje werd op de wal gehesen, getroost, geknuffeld, en naar het huis van de buurman vervoerd, waar al een teil warm water voor haar werd gereedgemaakt. Maar hoewel ik om hulp had geroepen, kreeg ik van mijn vader een daverend pak slaag, omdat ik over die plank was gelopen en aldus mijn zusje had meegelokt. Mijn snikkend verweer: ‘Ze is achter mij aangelopen, ik heb haar helemaal niet meegenomen,’ werd eenvoudig afgedaan met enkele oorvijgen extra.

Ook op straat, op de kleuterschool en in de familiekring was ik mij veel meer bewust van leeftijdsverschil dan van geslachtsverschil. Terwijl het heel goed mogelijk was om te spelen met meisjes die even oud of iets jonger waren, was het ondenkbaar dat je ooit met ‘grote’ jongens of meisjes zou kunnen omgaan. Wie ouder was, beschouwde je als hoger. Toen ik op mijn achttiende de boeken van Alfred Adler las, veroorzaakte dat een ‘schok van herkenning’, terwijl Freud en Jung mij nauwelijks aanknopingspunten leverden voor iets dat met mijn eigen ervaring correspondeerde. Adler, de grondlegger van de Individual-psychologie, heeft altijd betoogd dat de plaats die een kind in een gezin inneemt - de oudste, de jongste of de middelste - in hoge mate determineert hoe hij of zij zich later zal ontwikkelen. Voor mij geldt in ieder geval dat ik een uitgesproken voorbeeld van de oudste ben, net zoals Hanneke een uitgesproken voorbeeld is van de jongste. In alle feministische werken wordt de nadruk gelegd op de sexuele conditionering die al in de vroegste jeugd zou beginnen. Volgens Elena Belotti is die conditionering al zo goed als voltooid in het vierde levensjaar. Ik geloof daar niets van. Op die leeftijd is verschil in jaren veel belangrijker dan verschil in geslacht. Het is zelfs de vraag of je je op die leeftijd echt bewust bent van het geslachtsverschil. Natuurlijk: een kind van drie weet al dat het een jongetje of een

meisje is. Maar wat betekent dat weten?

Pas in de laatste klas van de kleuterschool, bij juffrouw Dekwaaisteniet, werd ik mij er iets meer van bewust dat er inderdaad verschil was tussen jongens en meisjes. Door juffrouw Dekwaaisteniet werden de meisjes bepaald vriendelijker behandeld dan de jongens. Daar ik niet wilde tekenen of plakken, geen enkel verlangen toonde om te knippen of te prikken, bracht ik mijn tijd voornamelijk in de hoek door. Bijna elke dag kreeg ik, als ik weer in de hoek stond, te horen dat ik nu eens moest proberen net zo 'lief' te zijn als de meisjes. Zij tekenden, knipten en prikten naar hartelust. Maar in mijn verzet tegen het fröbelwerk zag ik niet iets specifiek jongensachtigs (tenslotte knipten de jongens ook heel gedwee patronen in een dubbelgevouwen blaadje), en het verblijf in de hoek was niet een logisch uitvloeisel van het geslachtsverschil, maar van het feit dat ik nu eenmaal 'ondeugend' was. En dat, ja dat onderscheidde mij van de meeste meisjes en jongens: ik was ondeugend, onhandelbaar, ongezeglijk, onwillig, lastig en koppig.

Daarom lees ik steeds vol verbazing in feministische werken over jongens die al vanaf hun vroegste jeugd zouden worden aangemoedigd om vol bravoure de wereld te veroveren. Nu, in mijn jeugd was daar geen sprake van, zomin als er sprake van was dat meisjes werden aangemoedigd om lief en braaf en netjes te zijn. Nee, op school werd al wat je deed, en wat niet precies paste bij wat volgens de leerkrachten de norm was, de kop ingedrukt, tegengewerkt, gefnuikt, verstikt, en daarbij heb ik er nooit iets van gemerkt dat men meisjes anders aanpakte dan jongens, of het moest zijn dat meisjes altijd net even iets toegeeflijker werden behandeld.

Dat ik, in anatomisch opzicht, van meisjes verschilde wist ik wel, maar daar ik in mijn jeugd nooit een bloot meisje te zien heb gekregen, kon ik mij toch niet goed voorstellen wat

het betekende om geen plasserd te hebben. Het enige voordeel van zo'n orgaan was misschien dat je buiten gemakkelijk tegen een boom kon wateren. Maar als ik met mijn buurmeisje Krijnie Baks in de Sluispolder was, liet ze zich, als ze nodig moest, door haar knieën zakken, deed onder haar rok haar broek omlaag en plaste toch ook in de vrije natuur. Dus zoveel voordeel leverde het bezit van een plasserd blijkbaar niet op.

Ook zogenaamd specifiek vrouwelijke werkzaamheden als breien en borduren waren niet uitsluitend voorbehouden aan meisjes. Toen ik op mijn vierde te kennen gaf dat ik wilde leren breien, deed mijn moeder mij voor hoe het moest, en welgemoed breide ik eerst een pannelap en daarna een warm wollen borstrokje. Later, nadat ik al vele borstrokjes voor mijzelf en mijn zusje vervaardigd had, leerde ik ook borduren. Nog steeds bezit ik een tafelkleedje dat ik gemaakt heb toen ik een jaar of vijf was. Toen ik wat ouder werd vond ik het ook leuk om sokken te breien, vooral omdat dat, ging je bij de hiel de bocht om, veel meer vaardigheid vereiste dan een borstrokje. Van mijn vader of mijn moeder heb ik nooit te horen gekregen dat een jongen zulke werkzaamheden niet hoorde te verrichten. Wel, zo nu en dan, van ongetrouwde ooms of tantes, maar dat deerde mij volstrekt niet. Als kind krijg je verbazend vaak te horen dat iets bepaalds niet ‘hoort’. En daarom stompje volledig af voor dat argument. Daarbij is het argument dat iets niet ‘hoort’ omdat je een jongen of een meisje bent, er één uit vele. Overigens kan ik mij niet herinneren dat vaak vernomen te hebben. Meestal ‘hoorde’ iets niet omdat de Here Jezus erop tegen was.

3 *De koningin*

Pas toen ik acht jaar oud was, ben ik mij ervan bewust geworden dat ik, als jongen, in één opzicht op beslissende wijze was achtergesteld bij meisjes.

Op een middag stond mijn schoolklas, met oranje papieren vlaggetjes, op de Stationsweg in Maassluis op de smalle grasstrook tussen trottoir en rijweg. Het motregende en wij die daar al vanaf twaalf uur stonden, waren tegen een uur of drie tamelijk nat. Om warm te blijven wuifden wij alvast met onze vlaggetjes. Om drie uur zou de koningin langs komen. Zij bracht een werkbezoek aan het eiland Rozenburg en zou ons, na afloop daarvan, vereren met een feestelijke doortocht door Maassluis. Vlak voordat zij zou komen - de eerste motorrijders gingen al statig voorbij - schoot mij opeens een vraag te binnen die ik haastig stelde aan juffrouw Van der Meulen. Ze stond naast me en hield mijn onbevlagde hand vast.

‘Is de prins er ook bij?’ vroeg ik.

‘Ik geloof het niet,’ zei ze, ‘waarom wil je dat weten?’

‘Omdat,’ zei ik, en toen kwam de vraag die ik eigenlijk had willen stellen, ‘omdat ik niet begrijp... waarom is de prins prins?’

‘Hè?’ vroeg ze, ‘wat bedoel je?’

Ze zweeg enige tijd, liet toen volgen: ‘Ze komen eraan, geloof ik.’

‘Waarom is de prins geen koning?’ herhaalde ik hardnekkig, en haastig voegde ik eraan toe: ‘Toen koning Ahasveros Esther had gevonden en hij met haar trouwde werd zij koningin. Waarom is prins Bernhard dan geen koning geworden toen hij met koningin Juliana trouwde?’

‘Tja,’ zei mijn onderwijzeres, ‘zo hoort dat nu eenmaal, de man van een koningin blijft prins, die wordt geen koning, zo was het ook bij Wilhelmina. Maar nu je het zegt... ja, waarom eigenlijk niet? Ik weet het niet. De vrouw van koning Willem III was wel koningin.’

‘Koningin Emma,’ zei ik.

Weer reden een aantal motorrijders in gelid voorbij.

‘Als een koning trouwt,’ zei ik, inderhaast mijn conclusie trekkend, ‘wordt zijn vrouw koningin, maar als een koningin trouwt wordt haar man geen koning.’

Nadat ik er even over had gemijmerd voegde ik eraan toe: ‘Het is niet eerlijk.’

In die dagen ging ik met de monarchie naar bed en stond ik ermee op. Terwijl ik daar heen en weer schuifelde en mijn vlaggetje demonstratief ondersteboven hield, dwarrelden de gedachten door mijn hoofd.

‘Als een meisje door een koning... net als Esther... en in sprookjes gebeurt het soms ook... in Doornroosje en in Assepoester... elk meisje kan koningin worden als er een kroonprins is die haar... maar een jongen die niet toevallig zelf al kroonprins is kan nooit... nee, nooit helemaal nooit kan hij... hij kan alleen nog maar prins worden...’, en ik keek naar Joke Westeyn, die aan de andere kant naast mij stond en die zo netjes kon schrijven (‘Och, Maarten, als jij maar half zo netjes zou schrijven als Joke zou het al geweldig zijn,’ zei juffrouw Van der Meulen altijd) en die ook netjes met haar vlaggetje wuifde, hoewel er zelfs nog geen hofdames te zien waren, en ik dacht: ‘Als er een prins komt uit een ver land die haar aardig vindt, kan zij koningin worden, maar ik...’ Ik staarde naar mijn natte, kameelkleurige overjasje en werd mij bewust van een geheimzinnig, onverklaarbaar onrecht dat met mijn sexe te maken had. Het leek of alles wat ik tot op die dag had meegemaakt opnieuw bezien moest worden,

omdat ik iets geheimzinnigs ontdekt had dat meisjes en jongens van elkaar scheidde. Toen reed opeens, bliksemsnel, de zwarte gesloten auto voorbij waarin de koningin zat, en ik meende een hand te ontwaren die even wuifde, en in ieder geval zag ik dat de koningin een alpinopetje droeg, of iets dat er veel op leek. Ik wuifde niet terug met mijn vlaggetje.

Onderweg naar huis herhaalde ik in gedachten mijn ontdekking: een meisje, elk meisje, kan koningin worden, maar een jongen, een gewone jongen kan nooit koning worden.

Voordat de koningin haastig door Maassluis reed, had ik er eigenlijk nooit bij stilgestaan dat er zo'n soort verschil tussen jongens en meisjes bestond. Natuurlijk, ik had al wel vastgesteld dat meisjes vriendelijker behandeld werden en minder straf kregen, maar ik had nooit goed begrepen waarom. Maar nu begreep ik het: met een koningin in spe ga je voorzichtig om.

Toen ik ouder werd begreep ik wel dat het zo'n vaart niet liep met al die koninginnen, maar ik begreep ook dat elk meisje de kans had om weg te trouwen uit het milieu waarin zij was opgegroeid, terwijl jongens op dat punt geen enkele compensatie hadden.

Telkens leek ook opnieuw bevestigd te moeten worden hoezeer meisjes bevoorrecht waren. Van baby's heb ik, tot ik een jaar of elf oud was, geloofd dat zij door een engel gebracht werden. Pas in de vijfde klas van de lagere school hoorde ik dat kinderen in de buik van de moeder groeien, en weer schrijnde het, weer leek het alsof er iets niet klopte, zij wel... zij wel, maar ik niet, wij niet.

Hoe die kinderen verwekt worden ontdekte ik een paar jaar later. Een jeugdvriend vertelde mij, terwijl wij naar school fietsten, hoe kinderen ‘gemaakt’ worden. Op dat moment kon ik dat absoluut niet accepteren; het was om met dokter Glas te spreken, alsof ‘God zelf iets smerigs op de

blauwe hemel had geschreven.’ Weliswaar benadrukte dat feit niet zo duidelijk hun bevoorrechting, maar toch wees het in die richting; wij immers bezaten het orgaan waarmee die smerige daad moest worden uitgevoerd. Zij niet.

4 *Krijnie Baks*

Pas na dat bezoek van de koningin ben ik vlij hartstochtelijk gaan interesseren voor het verschil tussen de sesen. Pas daarna viel mij steeds duidelijker op - en dat ik dat niet goed zag doet niets ter zake; het feit dat ik het als kind zo zien kon bewijst in ieder geval dat de onderdrukking van de vrouw niet bepaald vanzelfsprekend wordt opgemerkt - dat niet alleen het Hoofd van de Staat eenvrouw was, maar dat elders vrouwen het eveneens voor het zeggen hadden. Op straat speelden wij altijd met z'n negenen. Van die negen personen behoorden er vijf tot het vrouwelijk geslacht. Onbetwist leidster van die groep was Krijnie Baks. Ze was ook de oudste, en daarom accepteerde ik haar leiderschap. Als wij 's avonds na het eten nog tolden of knikkerden of sta-bal deden of bute speelden, maakte zij uit wie waar tolde, wie met wie knikkerde, wie het eerste de bal mocht gooien, wie zich verstoppen mochten en wie moest zoeken. Maar zij was niet alleen onbetwist leidster omdat zij de oudste was, maar ook omdat zij je buitengewoon vinnig op je plaats kon zetten als je het

zelfs maar aandurfde om tegen haar te protesteren. Op vrije woensdagmiddagen begaven wij ons soms, onder haar leiding, naar de enige speeltuin die Maassluis rijk was, ver weg op het Stort. De twee schommels en twee wippen daar waren altijd bezet. Geen nood, Krijnie schold de meisjes en jongens van de wippen en schommels af. Week iemand niet voor haar woord, dan duwde zij of ging op de vuist. Zelfs oudere jongens delfden het onderspit. Toen het Leger des Heils op woensdagmiddagen op een wit laken in hun gebouw aan de Zuidvliet lachfilms ging vertonen, begaf ik mij altijd onder haar hoede naar de Dr. Abraham Kuyperkade waar ver voor twee uur een dichte drom kinderen de kade hermetisch voor alle verkeer afsloot. Achter Krijnie aan drong ik mij naar voren. Zij stompte, duwde, spuugde, kneep en rukte net zo lang tot ze helemaal vooraan stond. Ze was, besefte ik na het bezoek van onze vorstin, de koningin van onze straat. Als ik ook maar iets lees over ‘passieve, aarzelende, schuchtere’ vrouwen, die door hun opvoeding zo geworden zijn, als ik ook maar iets hoor over ‘het zwakke ego waarmee vrouwen de wereld ingestuurd worden’ (Joke Smit), hoef ik maar aan Krijnie Baks te denken om in de lach te schieten. Ook in het gezin waarin zij opgroeide was ze in alle opzichten de dominerende persoonlijkheid. Haar oudere broer Steef, die bij haar in bed sliep, ontwaakte elke morgen op de vloer naast het ledikant. Haar jongere broer Gommert was haar slaaf. Altijd moest hij haar tol opzetten. Had ze iets in huis laten liggen, dan moest hij het halen. Alleen haar jongste broertje, Eppi, tiranniseerde zij niet. Hij was haar lieveling en zij verdeed heel wat tijd met het drogen van zijn tranen, want Eppi huilde de hele dag door. Voor hem was de wereld een tranendal en het verbaast mij niet dat hij, die in zijn kindertijd alles door zijn tranen heen aanschouwde, nu een topfiguur is in het levensverzekeringswe-

zen. Daar hij op de lagere school onophoudelijk gepest werd, haalde Krijnie hem elke dag af. Als ze dan één van zijn belagers in het oog kreeg, gebeurde het volgende: ‘Dan stond ze te kijken, lang, knorrig, verongelijkt, een smalend trekje om de mond, de zwarte ogen vol provinciale demonie, jonge godin der wrake weggelopen achter een theelichtje, - en dan naderde ze, heerszuchtig, met hoofdschokjes, als een loerende schommelende slang, en dan kwam, soms zonder aanleiding, de trap, met een moordende kalmte en feilloos anatomisch inzicht.’ Zo beschrijft Vestdijk Koosje in *Zo de ouden zongen*... en toen ik dat las, riep ik stomverbaasd uit: ‘Maar heeft hij Krijnie Baks dan gekend?’

Dat Vestdijk ook een Krijnie Baks heeft beschreven, bewijst mij dat deze straatvorstin niet uitzonderlijk was. Trouwens, twee straten verder woonde nog een onbetwist leidster, en in de Sandelijnstraat wist ik een Koosje te wonen die haar schrikbewind zelfs tot de Ridderstraat uitoefende. Zij was het enige wezen op de wereld voor wie Krijnie bang was.

Denk niet dat Koosjes en Krijnies alleen bij Vestdijk voorkomen. In *Call it Sleep* beschrijft Henry Roth twee onvergetelijke meisjes, Esther en Polly, die op ongehoord brute wijze hun neefje David tiranniseren. Soms zijn zulke Krijnies ook vriendelijker, zoals in *Wuthering Heights* waarin de beide Catherines onmiskenbaar de trekken vertonen van deze grandioze straatvorstinnen. Vooral de tweede Catherine torent hoog uit boven het zwakke, ziekelijke neefje over wie zij de baas speelt.

In *The Sound and the Fury* durft alleen Caddy in een boom te klimmen om te kijken wat volwassenen in een slaapkamer uitvoeren, terwijl haar broers op de grond blijven staan. En in de boeken over Pippi Langkous wordt ons eveneens een beeld voorgehouden van een meisje dat alles durft, een on-

betwist leidster.

Misschien is de betekenis die een dergelijk meisje voor een jongen kan hebben wel het meest uitvoerig behandeld in *My Antonia* van Willa Cather. Voor Jim Burden is de iets oudere Antonia zijn leven lang een symbool voor al datgene wat het leven betekenis geeft. ‘Naarmate de tijd verstreek,’ zegt hij, ‘riep ze steeds krachtiger beelden in de geest op.’

In mijn opstel over incest-vermijding in *De kritische afstand* heb ik al geprobeerd aannemelijk te maken waarom jongens als Jim Burden nooit met meisjes zoals Antonia er één is, kunnen trouwen. Degeen, met wie men in zijn jeugd speelt is niet degeen met wie men later een duurzame verhouding begint.

Ook als je ouder wordt keren de Krijnies steeds terug in je leven. Maar dan speelt men niet meer met hen. Walter Scott beschrijft in zijn roman *Rob Roy* een meisje, Diana Vernon, die de hoofdpersoon van de roman, Frank Obaldistone, domineert. Als hij haar voor het eerst ziet, gezeten op een zwart paard, en omwolkt door het sneeuwwitte schuim dat in vlokken uit de bek van het dier komt, draagt ze mannenkleren en weet ze hem, aan het einde van hun ontmoeting, te degraderen tot paardeknecht (‘So do you hold my palfrey, like a duteous knight, until I send some more humbie squire to relieve you of the charge’).

In zijn roman *The Unvanquished* heeft Faulkner van een dergelijke vrouw, Drusilla, een stiefmoeder gemaakt die haar stiefzoon bemint, zodat aan het verschil in statuur (de acht jaar oudere Drusilla torent hoog uit boven haar stiefzoon) ook nog, als in *Don Carlos* van Schiller, oedipale ondertonen werden toegevoegd. Voeg daar nog de incestueuze ondertonen bij - Drusilla en Bayard zijn nicht en neef in de vierde graad - en het is duidelijk dat Faulkner alle aspecten van zo'n verhouding waarbij de vrouw de man domineert in

één enkele liefdesrelatie heeft willen vangen. Toen ik het laatste hoofdstuk van deze roman voor het eerst las, dacht ik verbluft: dus zo zit het in elkaar. Het leek alsof met dat hoofdstuk eens en voorgoed was vastgelegd hoe de kern is van elke verhouding tussen man en vrouw.

Men kan zich natuurlijk afvragen - ik vind dat zelf een irrelevante vraag, maar veel anderen maken nu eenmaal een onderscheid tussen literatuur en werkelijkheid - of vrouwen als Diana Vernon, Drusilla en Antonia in het werkelijke leven ook voorkomen. Voor mij kan daar geen twijfel over bestaan, en zo ik een dergelijke twijfel ooit al bij mezelf heb kunnen bespeuren, is die toch geheel verdwenen door het optreden van vrouwen als Indira Gandhi, Golda Meir en Mrs. Thatcher.

Voor deze vrouwen kan in ieder geval niet gelden wat Juliet Mitchell schreef: ‘Vrouwen die getraind en gesocialiseerd zijn tot passiviteit en bescheidenheid, zijn juist buitengewoon kwetsbaar voor elk aanbod om nogmaals genoegen te nemen met een plaatsje op de achtergrond.’

5 *De opstand tegen moeders*

Dat Krijnie Baks zo onmiskenbaar de leidster van onze groep was, kon ik des te gemakkelijker accepteren omdat ik overal om mij heen meende waar te nemen dat, zoals ik het als

achtjarige formuleerde, ‘vrouwen altijd de baas zijn’. Dat vond ik zelfs het opvallendste verschil tussen mannen en vrouwen; mijn vader deed altijd precies wat mijn moeder wilde; nooit was het andersom. Ook bij de familie Baks gold dat de spraakzame mevrouw Baks haar man aan de leiband had. Het gold ook voor jannetje Smoor en Japie Voogd die aan de overkant van onze straat woonden - zij gaf hem bevelen, zij schold hem uit als hij te laat thuiskwam, zij liet hem buiten op straat staan als hij zich bedronken had. Het gold ook voor Mijna en Jacob en Kareltje die in één huis aan de overkant woonden en het had, vertelde mijn vader vaak, ook gegolden voor de familie Boog die recht tegenover ons woonde. Toen de oude mevrouw Boog nog leefde had ze haar zonen verboden te trouwen en daarom waren ze ongehuwd gebleven. Toen ik, twaalf jaar oud, 's morgens vroeg van zeven tot negen uur als loopjongen bij een slager ging werken, ontdekte ik dat de slagersvrouw in de winkel de leiding had. Zij hield de administratie bij, zij betaalde mij mijn schamel weekloon uit, zij bepaalde welke klanten het eerst aan de beurt waren, zij besliste welke achterhammen er ingekocht werden, en zij schreef haar man voor in welke volgorde hij zijn bestellingen moest klaarmaken. De roodblozende slager was slechts een knoestig verlengstuk vair de botzaag, en daarom ging het ook zo goed, daarom hadden ze samen een zaak opgebouwd die klonk als een klok.

Later, toen ik als broodbezorger ging werken, merkte ik precies hetzelfde op. De bakkersvrouw was de chef. Zij bepaalde hoeveel broden er de volgende dag gebakken moesten worden, zij dirigeerde de broodbezorgers naar de verschillende wijken, zij zorgde ervoor dat ik, als jongste broodbezorger, achter de zwaarste kar werd geplaatst.

En waar ik ook voorreed niet de broodkar, of het nu op het Hoofd, op het Stort, of in de straten rondom de Haven

was - overal leken de vrouwen de baas en deden de mannen als geduldige lammeren al wat hun opgedragen werd, al hing in de vele huiskamers waarin ik de rekening op zaterdag opmaakte op een Delftsblauw bord de veelzeggende spreuk aan de muur: ‘Ik ben de baas in huis, maar wat mijn vrouw zegt zal gebeuren.’

Mijn vader formuleerde een vergelijkbare gedachte altijd als volgt: ‘Ja, jongen, wij kunnen nu wel onweren, maar zij doen het bliksemen.’

En bij F.B. Hotz vond ik hetzelfde nog anders verwoord: ‘Vrouwen zijn van aard geen democraten, schreef Mencken lang geleden ongeveer; hun wil geschiedt als vanzelf - zonder hoofdelijke stemming - tegenover gezin en personeel.’

Als ik nu om me heen kijk en her en der mijn getrouwde vrienden waarneem, lijkt het alsof er niets is veranderd. ‘Ik zit nu eenmaal onder de plak bij Eva,’ verzucht de bekende schrijver Maarten B. vaak, ‘net als Karel van het R. bij Jozien.’ Meestal voegt hij er opgewekt aan toe: ‘Nou ja, de meeste mannen zitten onder de plak bij hun vrouw en dat is misschien maar goed ook.’ Soms ben ik geneigd het hem na te zeggen; in ieder geval is ook mijn ervaring dat de beste en duurzaamste verbintenissen die zijn waarbij de vrouw enigszins domineert. Als men het niet in deze termen wil uitdrukken, kan men altijd uitwijken naar Jungs formulering. Hij betoogde in een opstel dat er in een huwelijk altijd een omsluitende en een omslotene is. Welnu, mijn ervaring is dat de vrouw meestal de omsluitendeis.

Als jongen overal om mij heen dominerende vrouwen en sullige, goedaardige, trouwhartige mannen waarnemend, meende ik dat het zo hoorde en ik vroeg mij nooit af hoe dat nu kwam. Nog is mij niet geheel duidelijk waar die onnadrukkelijke macht van vrouwen vandaan komt, maar het heeft ongetwijfeld te maken met datgene wat in feministi-

sche ogen zo verwerpelijk is: verzorging.

Inderdaad, zorgen voor is verwerpelijk - althans zo voor iemand zorgen dat hij of zij zelf niets meer hoeft te doen in het huishouden - omdat de vrouw die voor een man zorgt, hem in haar macht heeft. Macht is de keerzijde van zorg. Dat zorg en macht zo nauw samenhangen is niet onbegrijpelijk. Wie het eten klaarmaakt, bepaalt wat er gegeten zal worden. Wie het huis schoon houdt kan daaraan gemakkelijk het recht ontlenen om met stentorstem 'voeten vegen' te roepen als een ander binnenkomt. Wie andermans overhemden strijkt, kan ook bepalen wanneer die 'andere man' ze draagt.

Als er voor je gezorgd wordt ga je je, tenzij je een botterik bent, ook altijd enigszins schuldig voelen tegenover de verzorgster. Nu is schuldgevoel volgens mij een verbazend goede voedingsbodem voor een machtsverhouding. Wie zich schuldig voelt, laat zich een bevel van degene bij wie hij in het krijt staat gemakkelijker aanleunen.

Alleszins begrijpelijk dus dat feministen met grote verontwaardiging de van oudsher aan vrouwen toebedeelde verzorgende taak van de hand wijzen. Maar dat zij deze taak zien als een onderdeel van hun onderdrukking is een raadsel. Dank zij de verzorging zijn vrouwen nu juist dominant.

In *Socialisties Feministiese teksten 1* schreef Anja Meulenbelt een artikel over de machtsstructuren in het gezin. Ze geeft toe dat de mogelijkheid van 'verzorging' met zich meebrengt dat een vrouw 'veel invloed' heeft, maar invloed, zegt zij, is nog geen macht, 'als je daaronder verstaat de zeggenschap over je eigen bestaan of zelfs dat van anderen'. Ja, maar zeggenschap over hun eigen bestaan of dat van anderen hebben mannen meestal ook niet. Los van die zeggenschap hebben vrouwen, dank zij de verzorging, wel degelijk macht.

Als kind zag ik in ieder geval dat veel vrouwen, elk naar hun eigen aard en op hun eigen manier, domineerden, en of-

schoon ik daaraan uiteraard niet de les verbond die Betty Friedan vrouwen geeft - ‘het is voor een vrouw veel beter op een onpersoonlijke manier in de maatschappij te concurreren zoals mannen doen, dan in haar eigen gezin haar geldingsdrang te botvieren door haar echtgenoot onder de duim te houden’ - trok ik wel de conclusie: zo wil ik later niet leven. Maar hoe het dan wel moest, wist ik ook niet. Enerzijds leek het nle beter om ongetrouwd te blijven - dan geen last van hun heerszucht -, maar anderzijds trok het mij ook niet om als vrijgezel te leven, om de simpele reden dat alle vrijgezellen die ik als kind ontmoette óf een beetje eigenaardig waren, óf naar ongewassen sokken stonken, en vaak zelfs beide.

Maar trouwde je, dan bracht een engel doorgaans kinderen. Op zich geen bezwaar, maar er was altijd een kans dat zo'n kind later ongelovig zou worden en dan door een rechtvaardige God naar de buitenste duisternis zou worden verdoemd. Had je geen kinderen dan wist je tenminste zeker dat ze nooit verloren zouden gaan. Had je ze wel, dan moest je maar afwachten, hopen en bidden. Die redenering heb ik, in mijn onschuld, vaak aan dominees, ouderlingen en onderwijzers verteld. Altijd werden ze, op mijn onvergetelijke meester Mollema na, woedend. En toch vond ik het zo simpel en voor de hand liggend. Maar ja, volwassenen hadden wel meer vreemde dingen, wist ik.

Ook in andere milieus dan het mijne ontdekte ik vaak dat vrouwen maar zelden de ‘onderliggende partij’ zijn. Toen ik bij mijn oom logeerde die dominee was, merkte ik dat hij zijn preken aan zijn vrouw voorlegde. Zij schrapte naar het haar goeddunkte. Zij verbood hem lange citaten uit preken van anderen op te nemen. Zij ontstak in grote woede toen hij een keer in een preek iets uit *Het Beste* wilde citeren. Nog zie ik haar onverbiddelijk flikkerende brilleglazen toen ze hem zei: ‘Nico, ik wil het niet hebben.’

Pas toen ik, in het eerste jaar van mijn studie, bij een andere oom en tante ging inwonen, kon ik een huwelijk observeren waarbij de machtsverhouding niet zo duidelijk was. Het leek wel of mijn oer-vitale, levendige, vrolijke tante spelenderwijs alle macht in handen had, maar als mijn oom Piet wilde gaan vissen en zij vond dat het te regenachtig was, kon het in ongeveer de helft van de gevallen gebeuren dat hij toch ging. Ik was in ieder geval geen partij voor mijn tante; al na een week zat ik zo grondig onder haar duim, dat ik mij zelfs niet voorstellen kon dat ik haar goede raadgevingen niet in praktijk zou brengen. Denk niet dat ze ooit 'bevelen' uitdeelde. Alleen slechte machthebbers delen bevelen uit; alleen als er iets aan de onderdrukking schort wordt ze als zodanig gevoeld. Wie echt de macht in handen heeft, hoeft geen bevelen te geven. Macht wordt pas dan een probleem als ze begint te tanen. En eerst dan zal een machthebber gebruik maken van zijn lichaamskracht. Anja Meulenbelt zegt: 'Een andere machtsfaktor die tot nu toe zwaar onderschat werd, is die van fysiek geweld.' Of die machtsfactor zwaar onderschat wordt, betwijfel ik. Mijn grootvaders sloegen er duchtig op los bij hun kinderen, maar er zijn geen berichten over fysiek geweld tegen hun vrouwen. Eén van mijn grootvaders heeft twee ouderlingen het huis uit geslagen, maar tegen mijn grootmoeder heeft hij nooit zijn hand opgeheven. Mijn vader, bij wie de handen toch gevaarlijk los zaten, heeft mijn moeder nooit geslagen of zelfs maar geknepen of vastgehouden. Terwijl mannen en vrouwen in het milieu waarin ik opgroeide bepaald niet zachtzinnig met elkaar omgingen, was fysiek geweld in mijn jeugd toch iets heel bijzonders. Het heette dat er op de Zuidvliet een roomskatholieke man woonde die zijn vrouw weleens sloeg. Samen met Krijnie Baks sloop ik op donkere winteravonden langs het huis van de paap om de jammerkreten van de vrouw te horen.

Wij hebben nooit iets vernomen, al drukten wij soms een oor tegen het venster waarachter de gordijnen gesloten waren. Zo hebben Krijnie Baks en ik ook nooit iets gezien of gehoord van de aframmeling die ouderling Vreugdenhil steeds van zijn vrouw scheen te krijgen, en toch slopen we ook vaak genoeg langs zijn huis. Terwijl ik een jaar lang door juffrouw De Kievit neet een lang houten liniaaltje bijna elke dag geslagen werd, heb ik in mijn jeugd nooit ook maar één keer gezien dat een man zijn hand ophief tegen een vrouw.

Daar uitsluitend leraren die geen orde kunnen houden hun leerlingen slaan, is het maar zeer de vraag of fysiek geweld een 'machtsfactor' is. Slaan is eerder een teken van onmacht dan van macht. Wat natuurlijk niet wegneemt dat fysiek geweld buitengewoon onplezierige consequenties kan hebben. Dat er 'blijf van mijn lijf huizen' zijn lijkt me één van de beste zaken die het feminisme heeft opgeleverd. Maar fysiek geweld hoeft niet noodzakelijk te betekenen dat vrouwen 'onderdrukt' worden, het betekent eerder dat bepaalde mannen niet in staat zijn hun vrouwen te onderdrukken of onder de onderdrukking van hun vrouw uit te komen en daarom tot fysiek geweld overgaan.

Macht is ook lang niet altijd hinderlijk. Bij de contact-advertenties van *Vrij Nederland* vond ik de volgende annonce: 'Ik, jonge ongehuwde bisex vrouw, onderdanig van aard, zoek een vriendin met mannelijke instelling die mij haar wil oplegt.' Misschien een extreem geval, maar niettemin zijn weinig dingen zo prettig als gedomineerd worden. Weinig maakt je zo gelukkig als het besef dat iemand anders, sterker en wijzer dan jij, je leidt en bestuurt. Daaraan danken godsdienststichters hun aanhang, en daardoor kan iemand als de Bhagwan geheel legaal zijn mensen financieel tot op het bot uitkleden zonder dat er iemand protesteert. Tot mijn ver-

rassing heb ik gemerkt dat deze notie zelfs in feministische werken is doorgedrongen; in *Vrouwenwerk*, een uitgave van De Bonte Was, zegt iemand: ‘Mijn ervaring is echter dat zowel mannen als vrouwen altijd alleen maar zeggen dat dominerende vrouwen onaantrekkelijk zijn voor een man. In de praktijk vindt een man een dominerende vrouw voor zichzelf alleen heerlijk, op voorwaarde dat ze zich een beetje gedwee gedraagt als er anderen bij zijn, anders gaat hij af. Maar zodra ze samen zijn kan hij zich door een dominerende vrouw laten vertroetelen en hoeft hij niet langer mannelijk te zijn.’

In dit werkje lezen we trouwens wel meer opmerkelijke uitspraken over dit onderwerp. Op pagina 52 zegt een vrouw: ‘Ik ben in m'n gezin de dominerende persoonlijkheid.’ Op pagina 144 lezen we over ‘types in een vrouwengroep die niet over zich heen lieten lopen’ en op pagina 163 wordt ons verteld dat Cogita erg weerbaar is en niet over zich laat lopen. Kennelijk worden toch niet alle vrouwen met een ‘zwak ego’ de wereld ingestuurd; zelfs in feministische werken dringt zo af en toe een beeld door van een vrouw met een opmerkelijk sterk ego. Zo schrijft Betty Friedan in haar boek over een vrouw: ‘Ze was de drijvende kracht achter iedereen, ze domineerde het leven van de kinderen, zette zodra hij thuiskwam haar echtgenoot aan het werk, regeerde het huishouden met ijzeren hand.’

Is misschien dan toch waar wat Harry Mulisch in een interview zei: ‘De vrouw die onderdrukt wordt! Flauwekul, het is de mati die onderdrukt wordt. Als hij een vaasje op de schoorsteen verschuift, krijgt hij een grote mond. Overdag krijgt hij op zijn sodemieter van zijn baas, 's avonds krijgt hij met de pantoffel van zijn vrouw en nu hoort hij ook nog dat hij een onderdrukker is. Maar goed, laten we erover ophouden, eind van de maand is het feminisme voorbij.’

Overigens is maar de vraag of onderdrukking zich ooit laat vermijden bij verhoudingen tussen twee mensen. Ook bij homosexuele vrienden en lesbische vriendinnen heb ik vaak genoeg gezien dat in een relatie één van de twee altijd de dominerende, en de ander altijd de onderliggende partij is. Renate Rubinstein had gelijk toen ze het onvergetelijke aforisme formuleerde: 'Eros zelf genereert onderdrukking.'

Blijft natuurlijk de vraag open waarom vrouwen, als ze thuis dan zo dominerend zijn, in het openbare leven zo zelden in bestuursfuncties worden aangetroffen. Ik heb daar onvoldoende inzicht in omdat ik mij nooit bemoei met bestuur en beheer, met organisatie en politiek. Het kan zijn dat vrouwen actief geweerd worden uit dit soort functies, maar ik heb toch ook de indruk dat ze wat dit betreft net zo zijn als ik: ze ambiëren dit soort functies helemaal niet, ze vinden vergaderen buitengewoon vervelend (en wie kan in een democratie besturen zonder te vergaderen?) en het lijkt hun eigenlijk verschrikkelijk om minister-president of kerkvoogd of commissaris van politie of curator van de universiteit te zijn.

Maar betekent dat nu dat vrouwen daardoor net zo machteloos zijn als de mannen die geen bestuursfunctie ambiëren? Annie Romein-Verschoor, die wij niet van anti-feminisme kruinen beschuldigen, gewaagt van de 'verborgen machtsuitoefening van vrouwen aan de ontbijttafel en achter de bedgordijnen' en zij vermoedt zelfs dat dat de 'meest spectaculaire machtsuitoefening is geweest'.

Ook John Stuart Mill bespreekt in *The subjection of women* uitgebreid de macht achter de schermen van vrouwen van beroemde mannen en zegt dan: 'De vrouw heeft dikwijls zelfs te veel macht over haar man; zij kan invloed hebben op zijn gedrag in zaken, waarop zij misschien niet berekend is een goede invloed uit te oefenen.'

Ik laat in het midden of dit alles waar is, maar zoveel is wel zeker dat je als je de feministische klassieken leest, steeds weer het gevoel krijgt dat de schrijfsters ervan niet tegen hun vaders, maar tegen hun moeders in opstand komen.

6 *Mijn grootmoeder*

Toch wil ik één geval behandelen waarbij de man inderdaad een rasechte onderdrukker was. Mijn grootvader domineerde op beangstigende wijze in het gezin dat bestond uit drie dochters en zes zoons. Het betreft hier niet de ouders van mijn vader, maar die van mijn moeder. De moeder van mijn vader had haar man al op zijn veertigste naar de achterkamer verwezen. Daar werd hij geduld als hij damde met buurtgenoten, terwijl zij de kruidenierswinkel bestierde.

Bij de ouders van mijn moeder was inderdaad ‘vader Arie’ de baas, zozeer de baas zelfs dat mijn moeder bepaald bang voor hem was. Ik was trouwens ook bang voor hem, al vond ik hem wel machtig imponerend met zijn wonderlijk mooie stem. Vooral als hij uit de bijbel las, of in gebed voorging, leek het wel of hij een klein carillon bespeelde en of de woorden die hij uitsprak met een mysterieuze klank geladen werden. Maar als hij niet bad of uit het Woord las, dan klonk er iets gekwelds in zijn stem door, dan leek het wel of hij ieder moment op het punt stond om in woede uit te barsten.

Iedereen was bang voor hem, behalve mijn vader en mijn grootmoeder. Maar daar zij de zorg voor het huishouden geheel uit handen had gegeven-eerst deed mijn moeder het, later deden de zusters van mijn moeder het - kon ze hem op geen enkele wijze beïnvloeden, laat staan dat ze hem had kunnen domineren. Toch was ze evenmin ondergeschikt. Ze had voor zichzelf een territorium geschapen waarin ze veilig en onbekommerd leefde; ze woonde in het revier van haar woord. Ze praatte zoals ik nooit meer een vrouw heb horen praten. Gerrit Komrij schreef eens: 'Van kindsbeen af heb ik vrouwen dit mirakel tot stand horen brengen: het praten zonder iets te zeggen.' Nu, niemand kon dat mirakel beter tot stand brengen dan mijn grootmoeder. Ze kon uren achtereen, zonder een spoor van vermoeidheid te tonen, haar mond bewegen en geluid voortbrengen. Het was alsof men in haar keel een rol kon inzetten, net als bij een draaiorgel, die over kraakbeenpinnetjes in haar strottehoofd lopend, woorden voortbracht. Toen ze hoogbejaard was, gebeurde het niet zelden dat ze, als ze een verhaal van een goed uur had verteld, van voren af aan begon, en dan hoorde je weer precies dezelfde woorden. Het leek wel alsof haar verhaal met een dictafoon was opgenomen en opnieuw werd afgedraaid. Je hoefde haar nooit iets te vragen, het had geen zin zelf iets te berde te brengen of te proberen ertussen te komen. Het ratelde vanzelf voort, ook als ze at, ook als mijn vader zijn middagslaapje deed, ook als mijn moeder in de keuken verdween. Eén keer heb ik meegemaakt dat ze, nadat ze van halfelf tot kwart voor één onafgebroken aan het woord was geweest, opnieuw begon aan een verhaal dat om elfuur ook al had weerklonken. Wij hadden toen net gegeten. Mijn vader vlijde zich neer op twee aaneengeschoven stoelen, stootte het geluid van een misthoorn uit en sliep. Mijn broer en mijn moeder verdwenen in de keuken om de

afwas te doen. Mijn zuster ging naar een vriendinnetje. Ik opende een boek en begon te lezen. Ik moest wel want ik had geen ‘room of my own’. Terwijl ik las, keek ik even op van mijn boek en zag het melkwitte namiddaglicht dat op het schuin van mij afgewende profiel van mijn grootmoeder viel. Terwijl ik het licht bestudeerde, viel haar stem, midden in een zin, opeens weg. Ze keek om zich heen en zei verbouwereerd: ‘Niemand luistert naar me.’ Toen zag ze dat ik haar aankeek, ze knikte naar me, en terwijl ik mijn boek weer opnam en verder las, hervatte ze haar discours alsof er niets gebeurd was.

Ik kan mij niet voorstellen dat mijn grootmoeder ooit over zichzelf zou hebben kunnen zeggen: ‘Ik word onderdrukt.’ Dat zou al een conclusie zijn geweest, en ze trok nooit conclusies, ze ontsierde haar verhalen nooit met gedachten of overwegingen, of ideeën. Iemand die onophoudelijk praat, naar geen bevel, geen verweer, geen opmerking luistert, kun je moeilijk onderdrukken. Nee, mijn grootvader onderdrukte haar niet; hij onderdrukte zijn kinderen, en hij onderdrukte, eigenaardig noodlot van elke onderdrukker, bovenal zichzelf. ‘Wat maakt die man het zich toch moeilijk,’ zei mijn vader altijd, en inderdaad, het was, als je in zijn nabijheid verkeerde, alsof je zijn wrok, rancune, verdriet, verbijstering ruiken kon. Mijn moeder hield mij altijd voor dat ik ‘nooit zo'n tobberd mocht worden als je opa, ook al lijk je dan veel op hem’.

Mijn grootvader had allerlei verbodsbepalingen uitgevaardigd. Zo mochten zijn dochters overdag breien noch borduren noch haken. Dus deden ze het stiekem en verstopten ze hun haakwerkjes onder de tafel als ze zijn stap hoorden in de keuken. Al zijn andere verbodsbepalingen werden ook overtreden als hij niet in de buurt was. Wie onderdrukt, vraagt om slinkse praktijken, om heimelijke tegenwerking,

om leugens, en, uiteindelijk, om opstand. Toen mijn grootvader zich bij een aanval van razernij verschanste in de woonkamer en liet weten dat hij daar nooit meer uit zou komen en dat hij iedereen zou vermoorden die het waagde om binnen te komen, hebben enkele van zijn zonen, door een venster tegen hem schreeuwend, hem afgeleid en zijn de andere zonen, samen met schoonzonen en een arts, via de achterdeur het huis binnengedrongen. Terwijl zijn zonen zich op hem wierpen en verschillende ledematen vasthielden, heeft de arts hem platgespoten en daarna werd hij afgevoerd naar een ziekenhuis. Toen was het afgelopen met de zeggenschap over het bestaan van zijn kinderen, een zeggenschap die in feite nooit bestaan had, want als mijn grootvader de deur uitging haalde iedereen opgelucht adem, en deed vervolgens wat niet van hem mocht.

Van macht en zeggenschap kan, lijkt me, alleen dan sprake zijn als anderen, ook als je afwezig bent, doen wat je wilt.

7 *Huilen en vloeken*

Volgens de meeste feministen worden jongens en meisjes al vanaf hun vroegste jeugd bekend gemaakt met hun rol; volgens Joke Smit ‘wordt meisjes geleerd dat zorgen voor anderen en op de achtergrond blijven het mooiste is wat je op deze aardbol kunt beleven, en jongens wordt te verstaan ge

geven dat je je in het strijdgewoel hoort te mengen, wil je een echte man zijn'. Tijdens de jeugd zou er volgens haar sprake zijn van een 'socialisatieproces', erop gericht jongens en meisjes te produceren die aan de voor mannen en vrouwen verschillende normen voldoen. Hoe vreemd dat ik in mijn jeugd nooit iets van dat 'socialisatieproces' heb gemerkt! Nimmer is ons te verstaan gegeven dat wij ons in het strijdgewoel hoorden te mengen; integendeel, zowel de jongens als de meisjes kregen te horen dat Jezus hier van ons verwacht, dat wij zijn als kaarsjes brandend in de nacht. En daarbij moesten wij in 'een klein hoekje' zitten. ('Gij in uw klein hoekje, en ik in 't mijn,' luidde de tekst van het liedje.) In mijn jeugd leek dat wel het meest gewenste, en vaak stelde ik mij voor hoe ik, met mijn haar opgebonden tot een lont, als een brandende kaars in een klein hoekje zou zitten. Ik voorzag dat ik dan snel kaal zou worden, en daarom trok dat mij niet erg. Maar over het strijdgewoel van een echte man kregen wij weinig te horen. Wij moesten een 'stil en gerust leven gaan leiden in de Vreze des Heren'. Meisjes kregen bovendien, onder verwijzing naar Lucas 10 vers 38-42 te horen dat zij beslist niet mochten opgaan in de zorg voor het gezin. Als Maria dienden zij aan de voeten van Jezus te zitten. De zorgende en slovende Martha werd juist in de scherpste bewoordingen veroordeeld.

Nu zijn lang niet alle kinderen gereformeerd, hervormd of katholiek opgevoed, maar als je de feministische werken leest, lijkt het wel of geen enkel kind ooit religieus geïndoctrineerd wordt. En toch lijkt mij religieuze indoctrinatie veel ingrijpender dan indoctrinatie op het punt van de mannelijke en vrouwelijke rol.

Eén van de andere onderdelen van het socialisatieproces zou volgens Joke Smit zijn: 'Jongens huilen niet, meisjes vloeken niet. In dat patroon worden wij opgevoed.' Onbe-

grijpelijke opmerking! Nooit heb ik te horen gekregen dat het voor een jongen niet paste om te huilen, en nu huilde ik wel niet zo overdreven vaak als mijn buurjongen Eppi Baks, maar toch heus wel eenmaal per maand. Ook Eppi, de onbetwiste kampioen-snikker, heb ik nooit door wie dan ook horen toevoegen: 'Jongens huilen niet.' Vanwaar toch die wonderlijke, ook nooit getalsmatig geverifieerde veronderstelling dat vrouwen meer huilen dan mannen? 'Huilen in het openbaar hoort bij vrouwen, niet bij mannen,' verkondigt Yvonne van de Mosselaar in een boekje *Emanciperen moet je leren*. Dat werd nog geschreven voor minister Wiegel op de beeldbuis in tranen uitbarstte. In *Het kleine verschil* zegt Alexandra K. tegen Alice Schwarzer: 'Soms denk ik dat mannen en vrouwen echt heel verschillend in hun waarneming zijn. Juist ook in psychisch opzicht. Ik denk ook dat wij vrouwen daarom bijvoorbeeld vaker moeten huilen, gewoon, omdat we anders helemaal niet opgemerkt zouden worden in onze ellende.'

Het vreemde is dat ik in mijn leven vaker jongens en mannen heb zien huilen dan meisjes en vrouwen. Eppi Baks huilde altijd; zijn broer Gommert huilde één keer per week, en zijn broer Steef - ach, dat is een verhaal apart. Op een avond liep ik nog even naar buiten. Op hetzelfde ogenblik verscheen Steef, en wandelde er een mij onbekende jongeman door de straat. Uit het huis van de familie Baks klonk luid gepraat en gelach. In de woonkamer zag ik een meisje zitten dat twee stoelen in beslag nam en niet van vlees en bloed, maar van grafzerken gemaakt leek. 'Wat gebeurt er toch bij jullie vanavond?' vroeg de onbekende aan Steef. 'Ik verloof,' zei Steef. 'Gefeliciteerd,' zei de onbekende. 'Ach, ja,' zei Steef, 'dat moet nu eenmaal ook eens een keer gebeuren,' en vervolgens barstte hij in snikken uit. Krijnie Baks heb ik nooit zien huilen. Op de lagere school heb ik de twee onder-

wijzeressen bij wie ik in de klas zat - en die zo ongelooflijk veel van elkaar verschilden dat het begrip ‘vrouw’ slechts op één van beiden van toepassing kan zijn, of anders is het een zinledig begrip-nooit zien huilen. Maar meester Mollema barstte in huilen uit toen hij van de hoofdonderwijzer te horen kreeg dat de nieuwe spelling was ingevoerd en dat vacantie voortaan met een k moest worden geschreven. Een kwartier lang heeft hij zitten snikken terwijl wij allemaal doodstil toezagen hoe de tranen over zijn wangen biggelden. Trouwens: ook als hij vertelde over verbrande ketters stonden de tranen in zijn ogen en toen hij 1 Koningen 13 behandelde (over een profeet die door een leeuw gedood wordt) moest hij steeds zijn tranen wegslikken.

Op de preekstoel heb ik diverse dominees zien huilen. Mijn vader had zijn tranen altijd paraat; soms kon hij zelfs zonder enige uiterlijke aanleiding zachtjes zitten snikken. Mijn moeder heb ik ook een paar keer zien huilen, maar dan was er altijd een goede reden voor, en ze huilde in ieder geval veel minder vaak dan mijn vader.

Als kind was ik er nogal verzot op de schaarse begrafenissen van andere kinderen bij te wonen. Steeds is me toen opgevallen dat vaders doorgaans huilen aan de rand van de groeve, terwijl moeders er met spierwitte gezichten bijstaan.

Zou ik nu echt, bij toeval, in zo'n eigenaardige uithoek van onze cultuur zijn opgegroeid dat ik dat ‘patroon waarin wij opgevoed worden’ nooit heb kunnen opmerken? In ieder geval hield alleen al het feit dat Jezus bij het graf van Lazarus weende in dat ook wij met een gerust hart huilen konden.

Op zich zou de vraag of vrouwen dan wel mannen meer huilen niet zo belangrijk zijn, ware het niet dat het door veel feministen tot een hoeksteen van hun betoog over het belang van een andere opvoeding gemaakt wordt.

Als ik Joke Smit lees is het net alsof zij schrijft over een ander land, een andere cultuur, en een totaal andere opvoeding dan ik heb gehad. ‘Bij jongens,’ schreef zij, ‘wordt het gebruik van geladen taal aangemoedigd.’ Tja, maar toch echt niet in een gereformeerd milieu waar je zelfs al je mond moest uitwassen met groene zeep als je ‘dondersteen’ zei. (Niet dat dat hielp overigens; zulke dingen helpen nooit, kinderen trekken zich niets aan van straf.) Als het waar is dat ‘meisjes niet vloeken’ omdat wij in dat patroon worden opgevoed, hoe komt het dan dat Hanneke één van de ergste vloekbeesten is die ik ken? Bij de aanblik van een spinnetje ter grootte van een speldeknop laat zij een woord horen van vier lettergrepen. Als wij dat, in de verbasterde vorm ‘gedverdemme’ of ‘potverdikkie’ thuis uitspraken, werden wij enige uren in het kolenhok opgesloten, of als dat gevuld was met antraciet, aan een beddestijl geketend. Als ik huilde zei mijn vader niet: ‘Het past niet voor een jongen om te huilen,’ nee, dan gaf hij mij met zijn vereelte werkmanshand een reusachtige klap achter mijn oren en deelde dan mee: ‘Zo, nu weet je tenminste waarom je huilt.’ En mijn zusje kreeg, als ze huilde, ook zo'n klap.

Volgens Joke Smit is de ‘psychologische kern van het probleem: het zwakke ego waarmee vrouwen het leven in worden gestuurd’. Wat vreemd nu toch! Net als mijn zusje kreeg ik, en iedereen, altijd te horen dat je vooral niet ‘over je moest laten lopen’. Karel van het Reve heeft daar behartenswaardige zaken over geschreven in zijn *Uren niet Henk Broekhuis*. En nu heet het opeens dat vrouwen met een ‘zwak ego’ de wereld in worden gestuurd. Wie dat gelooft moet maar eens brood gaan bezorgen in de Paul Krugerstraat in Maassluis en dan bij elk huis zeggen (zoals ik eens heb moeten doen): ‘Ik kan vandaag geen gesneden wit leveren want de snijmachine was kapot.’ Dan zal men eens zien wat al die

‘zwakke ego's’ vermogen. Eén van die zwakke ego's deelde mij mee: ‘Donderstraal op, ik heb geen broodmes, ik moet gesneden brood hebben. God, wat jammer dat ik geen broodmes heb, anders stak ik het dwars door je heen.’ Een ander zwak ego heeft mij met mijn hoofd in de bakkerskar geduwd en toen haar dochter verzocht om het deksel op mijn nek te laten vallen. En laat dat zwakke dochterego dat nu nog doen ook! Bij een andere gelegenheid heeft een vrouw uit diezelfde straat, toen ik haar geen gevulde koeken kon leveren, mij in de bakkerskar getild en het deksel erop gedaan. Aan de buitenkant zette zij de knip vast, zodat ik minstens twintig minuten lang tussen de krentenbollen gevangen heb gezeten.

Een ander ‘zwak ego’, in de Schans, liet mij altijd op zaterdag twee trappen beklimmen, en als ik dan, vanaf de zon verlichte straat komend, in de schemerduistere woonkamer stond, zei ze met schelle stem, en wijzend op een zich allengs uit het halfdonker losmakende schim: ‘Daar zit die luie zuiper. En blijf zitten ook, anders breek ik je poten.’ Jarenlang heb ik die man eenmaal per week op zaterdagmorgen zo uit het duister zien opdoemen. Steeds zat hij, met gebogen hoofd, doodstil op een melkkrukje, op een geheel verduisterd balkon, zo weggelopen, leek het, uit een verhaal van Mensje van Keulen, als een geheimzinnig bewijs voor het feit dat niet elke vrouw met een ‘zwak ego’ de wereld in wordt gestuurd.

Zou Steef Baks misschien op de avond van zijn verloving in huilen zijn uitgebarsten omdat hij zich opeens realiseerde dat hij bezig was zich te verbinden aan een vrouw met een ‘zwak ego’?

8 *Met twee treden tegelijk*

In mijn jeugd zijn mij eigenlijk maar een paar duidelijke verschillen tussen jongens en meisjes opgevallen. Jongens stelde ik achter de tafels van de Gereformeerde Evangelisatiebibliotheek vast, lezen uitsluitend jongensboeken; meisjes lezen zowel meisjes- als jongensboeken. Een ander verschil dat ik waarnam was: meisjes en vrouwen zullen nooit een trede overslaan bij het afdalen of beklimmen van een trap. Nog steeds let ik er, als ik bijvoorbeeld op een station met trappen ben, op hoe vrouwen en mannen een trap afdalen of beklimmen als ze een trein moeten halen. Maar hoogst zelden heb ik een vrouw gezien die met twee treden tegelijk een trap nam, terwijl haastige mannen zelden geen treden overslaan. Hoe komt dat nu? Vast en zeker door het ‘socialisatieproces’. Meisjes wordt natuurlijk altijd te verstaan gegeven dat twee treden tegelijk niet ‘hoort’. En jongens worden juist ‘aangemoedigd’ om met twee treden tegelijk een trap te nemen, omdat ze zich zo snel mogelijk in het strijdgewoel moeten mengen. (Overigens wil ik toch één uitzondering vermelden: in november van het jaar 1963 belde ik, met wild bonzend hart, 's middags aan bij een meisje op de Haagweg in Leiden. Toen de deur openging zag ik een trap en bovenaan die trap stond ze met het nog trillende deurtouw in haar hand. Ze schrok zo hevig van mijn aanwezigheid daar, dat ze met twee treden tegelijk de trap afdaalde.)

Het heette ook dat jongens een draad anders door het oog van een naald staken dan meisjes, maar zo'n verschil telde niet erg voor me, want ze deden het misschien anders, maar ze konden het doen zoals meisjes het deden. Zelfs het ver-

schil betreffende de meisjesboeken vond ik dubieus daar ik dolgraag de werken van Joop ter Heul en van Max de Lange-Praamsma las. Voor de Goud-Elsje serie liet ik de Bob Evers serie graag rusten.

Het is vreemd als je, in feministische werken het een en ander over het verschil in opvoeding van jongens en meisjes lezend, zo verbazend weinig aantreft dat ook maar in de verste verte enige aanknopingspunten levert met de eigen ervaring.

Bij ons thuis bijvoorbeeld bestond absoluut geen duidelijke taakverdeling voor huishoudelijke werkzaamheden tussen mijn broer en mij enerzijds, en mijn zuster anderzijds. Mijn broer waste graag af, en ik deed graag boodschappen. Om een stuiver te sparen ging ik elke woensdagmiddag naar Maasland waar acht pakjes margarine op de kop af vijf cent goedkoper waren dan in Maassluis.

Omdat mijn eigen ervaring altijd haaks staat op wat ik bij Joke Smit, Elena Belotti en Antje Kunstmann lees, vraag ik regelmatig aan anderen, en het liefst aan feministische studentes: ‘Zijn jullie nu zo opgevoed als Elena Belotti, als Antje Kunstmann het beschrijven? Hebben jullie nu als meisjes te horen gekregen: dit horen meisjes niet te doen, dit past niet voorjongens?’ Altijd krijg ik dan het antwoord: ‘Nou nee, bij ons thuis waren m'n ouders heus niet zo sexistisch bezig, nee, mijn broers mochten best huilen, en ze werden bij de afwas ook heus wel ingeschakeld, en als ik met hun meccanodoos wilde spelen, dan hield niemand me tegen, maar bij de buren daar werden de jongens en de meisjes toch rolbevestigend opgevoed! Daar heb je geen idee van!’

Al die rolbevestigende opvoedingen vonden, vreemd genoeg, altijd plaats bij buren, verre familieleden, in het gezin van jeugdvriendinnetjes, en bij weduwen die twee straten verder woonden.

Nog nooit heb ik een meisje ontmoet dat zelf ‘rolbevestigend’ werd opgevoed. Toch vreemd! Het lijkt op het verhaal over de ‘Grote Rat’. Komt iemand op mijn laboratorium die daar vreemd is en voor het eerst ratten ziet, dan zegt hij of zij: ‘Wat zijn ze klein, ik heb ze veel groter gezien,’ en dan geeft zo iemand met twee uiteen gehouden handen ongeveer de grootte aan van een drie weken oude big. Als ik dan vraag: waar heb je die grote ratten gezien, dan komt op de lange duur altijd het volgende antwoord los: ‘Nou ja, ik heb ze zelf niet gezien, maar mijn oom heeft...’ En dan volgt doorgaans een plastische beschrijving van zijn ontmoeting in een stikdonkere nacht met een rat in een doodlopende steeg. De rolbevestigende opvoeding = de grote rat.

Toch zegt Antje Kunstmann in *Frauenemanzipation und Erziehung*: ‘Van kindsbeen af aan wordt de vrouw tot het huishouden gedresseerd.’ Toch sprak Joke Smit over ‘de conditionering van vrouwen naar het binnenhuisje’. En ook volgens Lia Hobbs (*Love and Liberation*) is er sprake van ‘op het huishouden gerichte vorming van het meisje’.

Waarschijnlijk is het groteske verschil tussen hun en mijn ervaring voor een deel te wijten aan de verschillen tussen de milieus waarin zij en ik groot zijn geworden. Lia Hobbs vervolgt haar opmerking over de ‘op het huishouden gerichte vorming van het meisje’ met de woorden ‘die wordt vooral gesteund door het speelgoed dat zij krijgt. Haar spelen moet, in tegenstelling met dat van de jongens, gericht zijn op een bepaald doel. Ze krijgt baby-poppen, theeserviesjes, potjes en pannetjes, speelgoedfornuisjes, speelgoedmixers, en speelgoedwasmachientjes, speelgoedijskastjes en speelgoedwinkeltjes-allemaal nodig om haar speelgoedgeestje te vormen.’

Als ik dat lees maakt zich een licht gevoel van verbijstering van mij meester, dat groeit als ik even verderop zie

staan dat jongens ‘treinen, stoommachines, brandweerwagens en politie-auto's’ krijgen.

Over welke jongens en meisjes wordt hier gesproken? Niet over de jongens en meisjes uit de milieus waarin de ouders twintig jaar geleden zelf nog niet eens een wasmachine of ijskast hadden - laat staan dat ze zo iets in speelgoedvorm voor hun dochter konden kopen. Het boek van Hobbs is uit 1970. Was het toen al gebruikelijk om jongens en meisjes uit alle milieus zulk duur speelgoed te verschaffen? Kom nou, dat was en is voorbehouden aan toch niet al te onbemiddelde ouders.

Uit wat voor kring Lia Hobbs afkomstig is, blijkt verderop als zij schrijft dat een vrouw hulpeloos is ‘als haar zwembad verstopt raakt’. Alsof alle vrouwen er een particulier zwembad op na houden!

Ook Ann Oakley (‘Bij het leiding geven aan de keuze van het speelgoed van hun kinderen kunnen ouders nadrukkelijk hun bedoeling om de geslachtsrollen te bevorderen uitspreken, of zij kunnen inderdaad onbewust iets doen om dit aan te moedigen’) en Shulamith Firestone (‘Daarom wordt zij zo aangemoedigd om met poppen te spelen, om keukentje te spelen’) geloven dat speelgoed ‘rolbevestigend’ werkt en bijdraagt aan de ‘rolperceptie’. (Bij het typen van deze woorden heb ik het gevoel dat ikweer met groene zeep mijn mond moet gaan spoelen.) Maar Firestone is tenminste nog zo reëel dat zij verderop zegt dat arme kinderen misschien geen speelgoed krijgen.

Op mijn achtste verjaardag kreeg ik, van mijn grootvader naar wie ik vernoemd was, een meccanodoosje. Het was maar een klein doosje omdat ik de vijfde Maarten op rij was. De eerste had een fiets gekregen, de tweede een step, en zo liep dat af, en de zesde Maarten kreeg op zijn achtste verjaardag een dinkey-toy. Kleinzoons en kleindochters die geen

Maarten of Maartje heetten, kregen helemaal niets. Van mijn vader mocht ik met het meccanodoosje niet spelen omdat het een ‘verschrikkelijk duur’ cadeau was geweest. Niet dat ik dat erg vond: ik las liever een bibliotheekboek. Dat is het enige jongensspeelgoed dat ik ooit in handen heb gehad. Voor het overige hadden wij rolbevestigend speelgoed als bijbelse legpuzzels - koningin Esther bij koning Ahasveros, Jozef in Dothan, Daniël in de leeuwenkuil - en garenklosjes met vier spijkertjes erop waarmee wij kulken breiden. Op straat speelden wij met rolbevestigende zaken als tollen en glazen knikkers.

Feministen, dat blijkt zowat uit elk woord dat ze schrijven, zijn zonder één uitzondering afkomstig uit de betere milieus. ‘Sinds de oorlog,’ schreef Joke Smit, ‘is het percentage meisjes onder de studenten niet toegenomen; het schommelt rond de 20%.’ Ja, voeg ik daaraan toe, en sinds de oorlog is het percentage arbeiderskinderen onder de studenten wel iets toegenomen (van drie procent naar tien procent), maar dat percentage ligt toch altijd nog flink onder het percentage meisjesstudenten.

Kun je nagaan hoe groot de voorsprong van een meisje uit een hogere klasse is op een jongen uit de arbeidersklasse. Of zoals Ann Oakley verrassenderwijs opmerkt: ‘Als geïsoleerde grootheid werkt het geslacht minder remmend door dan de maatschappelijke afkomst.’

‘Het valt niet te ontkennen,’ schreef Annie Romein-Verschoor in *Opzij*, ‘dat Women's Liberation, MVM, Dolle Mina's en dergelijke nog altijd niet alleen overwegend uit de (intellectuele) maatschappelijke bovenlaag gerecruteerd worden, maar ook dat in hun geschriften en acties de achterstand van die groepen het meest aan de orde komt.’ Daarbij laat zich ook aantekenen dat al deze overwegend uit de bovenlaag afkomstige vrouwen maar bitter weinig oog hadden en

hebben voor de achterstand van andere maatschappelijke groeperingen. Mary Wollstonecraft, zo begaan met het lot van de vrouwen uit haar eigen milieu, schreef al in *Thoughts on the Education o f Daughters*: ‘Servants are, in general, ignorant and cunning: we must consider their characters, if we would treat them properly, and continually practice forbearance.’

Overigens dient bij de opmerking van Joke Smit over de twintig procent meisjesstudenten wel aangetekend te worden dat meisjes uit de arbeidersklasse nog veel minder kansen hebben dan jongens uit dat zelfde milieu, ook al is zo'n meisje dan niet met speelgoedijskastjes naar het binnenhuisje geconditioneerd.

Hoe diep geworteld overigens dat geloof in ‘conditionering’ (nog een woord voor groene zeep!) al is, blijkt uit een passage in een boekje van de Italiaanse feministe Elena Belotti. Zij schrijft: ‘Het 4-jarig meisje dat verrukt naar haar eigen spiegelbeeld kijkt, is daartoe geconditioneerd door de vier voorafgaande jaren en ook nog door de negen maanden zwangerschap, waarin alles meewerkt om van haar een vrouw te maken, zo gelijk mogelijk aan andere vrouwen.’

En ook nog door de negen maanden zwangerschap. Toen ik dit voor het eerst las, dacht ik aanvankelijk: weer zo één die met het begrip conditionering alles denkt te kunnen verklaren. Pas daarna viel me op dat er iets vreemds aan de hand was met deze passage. Er staat immers dat de conditionering van een meisje al tijdens de zwangerschap begint. Maar daar op dit moment nog bijna niet mogelijk is al voor de geboorte het geslacht van een vrucht te bepalen, kan zo'n soort conditionering doodgewoon nog niet begonnen zijn tijdens de zwangerschap. Dit is een fraai voorbeeld van een zegeluitspraak (zie ook hoofdstuk 12).

Soms houd je géén droge ogen bij feministische werkjes,

al heb je dan als jongen altijd te horen gekregen dat je niet mocht huilen.

9 *Rol en conditionering*

Het is duidelijk dat wij met de woorden conditionering en rolpatroon het hart treffen van de feministische dogmatiek. Dat de mannenrol en de vrouwenrol geleerd wordt, is het eerste leerstuk uit hun Catechismus. Meestal trouwens worden de termen rolpatroon, rolperceptie en dergelijke niet eens gedefinieerd. Alleen in een rapport over de rol van de vrouw in Nederland anno 1974 trof ik een nogal voorzichtige definitie aan van het begrip rol. ‘Het uitgangspunt van de meeste roltheorieën is de aanname dat er een zeker sociaal determinisme bestaat dat een belangrijk deel van de variatie in het menselijk gedrag terugvoert op een bestaand patroon van voorschriften en regels.’

Vooral het woord aanname is hier op zijn plaats, bewezen is er nog niets. Toch poneren de meeste feministen glashard onbewezen dogma's. Alice Schwarzer zegt: ‘Mannelijkheid en vrouwelijkheid zijn geen natuur, maar cultuur.’ (Dat het onderscheid tussen cultuur en natuur een volkomen onbruikbaar, zuiver theoretisch onderscheid is, is tot dit soort werken nog volstrekt niet doorgedrongen. Zie daarover het hoofdstuk ‘Cultuur is natuur’ in mijn boek *De kritische af-*

stand.) Shulamith Firestone spreekt over de socialisatie van mannen en vrouwen volgens een onnatuurlijk sexerollen-systeem. Hierbij rijst uiteraard dadelijk de vraag of er dan ook een natuurlijk sexerollensysteem bestaat, maar daarover worden wij door Firestone niet geïnformeerd. Voor Joke Smit - zie de citaten in het vorige hoofdstuk - was het allemaal heel eenvoudig: het 'socialisatieproces' verklaart alle verschillen.

Ook voor Kate Millett ligt hier géén probleem meer. 'Mannelijk' en 'vrouwelijk' gedrag is het resultaat van lange behoedzame jaren van sociale conditionering, 'het produkt van inprenting door straf en beloning'.

Yvonne van de Mosselaar verwoordt vergelijkbare ideeën op deze wijze: 'Door het gebruik van macht door de opvoeders gaan we ons dan ook gedragen zoals we ons behoren te gedragen; we gaan het zelfs prettig vinden dat we ons zo gedragen, omdat onze omgeving ons daarvoor beloont, prijst (stoute kinderen krijgen veelal straf, lieve kinderen een aai over hun bol, een snoepje of een prijzend woord).'

Ook Andreas Burnier gelooft dat mannelijk en vrouwelijk gedrag door de 'cultuur' wordt opgelegd. 'Voordat iemand heeft kunnen vaststellen,' zegt zij, 'of en welke verschillen er zouden kunnen zijn tussen kleine vrouwelijke en mannelijke mensen is er al een heel proces van sociale discriminatie en culturele stereotypering op gang gebracht.' En ook zij gelooft in het effect van verboden en van speelgoed. 'Lang voordat er van enig noemenswaard psychisch verschil tussen meisjes en jongens sprake is, wordt meisjes vaak verboden het soort wilde, de buitenwereld explorerende spelletjes te doen die zij even leuk zouden vinden als jongetjes. Meisjes krijgen van hun ouders geen duur technisch speelgoed en jongetjes meestal geen poppen. Meisjes mogen veel minder hun agressie uiten, jongetjes mogen minder hun ge

voelen uiten.' (Bij al dit soort uitspraken wordt impliciet altijd aangenomen dat jongens en meisjes al deze zotte voorschriften ook blindelings gehoorzamen.)

Zelfs in officieel van regeringswege uitgegeven publikaties worden dit soort onbewezen veronderstellingen als vaststaande feiten aangehaald. In *Spelen met rollen*, een CRM-uitgave, zegt Angenies Brandenburg: 'Een hoofdrol wordt in dit geheel gespeeld door sociale conditionering.' En zij voegt er nog aan toe: 'Dat ligt zó voor de hand dat het er bijna niet toe doet of het nu een zuiver verstandelijke conclusie is of iets wat je intuïtief aanneemt.' In de *Sociale atlas van de vrouw*, een staatsuitgave uit 1977, schrijft meur. drs. J.L. Meyer: 'Een kind wordt geboren met een biologisch geslacht. Na de geboorte worden allerlei sociale invloeden van kracht, die het leren zijn of haar geslachtsrol te vervullen en dus "mannelijk" of "vrouwelijk" gedrag te vertonen.' Eén bladzijde verder wordt ons uitgelegd hoe dan de ontwikkeling van de geslachtsidentiteit tot stand komt. Op drie manieren volgens mevrouw Meyer. Door het belonen en ontmoedigen van gedragingen van het kind door de omgeving. Dit, zegt zij, moet men zich niet te beperkt voorstellen. Beloningen kunnen bestaan uit allerlei vormen van positieve aandacht, zoals glimlachen, oppakken, vasthouden; door de toon van de stem, oogcontact, en dergelijke. Ontmoedigen kan bestaan uit negatieve aandacht, of het niet geven van positieve aandacht. Dan komt de geslachtsrol voorts tot stand door imitatie en identificatie van het kind met anderen. En tenslotte als de basis al gelegd is, door selectie door het kind van gedragingen die bij zijn of haar sexe behoren.

Reuze indrukwekkend allemaal, maar toch vooral volstrekt onbewezen. Helaas achten de meeste feministen zich ontslagen van de verplichting zulke stoutmoedige opvattingen zelfs maar aannemelijk te maken. Dat zo en niet anders

vrouwelijk en mannelijk gedrag ontstaat, wordt eenvoudigweg geponeerd. ‘De vrouwenrol,’ schrijft Suzanne Katier, ‘wordt er van jongsaf aan ingegoten, ze kruipt heel stiekempjes onder je huid, en op den duur denk je dat ditje eigen karakter is.’ Juist omdat het zo ‘stiekempjes’ gebeurt, is er wetenschappelijk kennelijk helemaal geen vat op te krijgen. Maar ja, er hoeft hier niets bewezen te worden; we voelen volgens Angenies Brandenburg intuïtief wel aan dat het waar is.

Toch wordt er soins nog een poging gedaan om een en ander te bewijzen. Alice Schwarzer vertelt in het hoofdstuk ‘Hoe van mensen mannen en vrouwen gemaakt worden’ in haar boek *Het kleine verschil* over een ‘frappant’ geval. ‘In de zevende maand werd bij de ene helft van een ééneiige mannelijke tweeling tijdens de in de U.S.A. gebruikelijke besnijdenis per ongeluk de penis in zijn geheel weggebrand,’ vertelt ze. Als meisje werd het ongelukkige slachtoffer vanaf dat moment opgevoed, en, ziedaar, ze begon zich ook als meisje te gedragen. Zie je wel, roept Schwarzer uit, dat de man-vrouw rol ‘kunstmatig wordt aangebracht, een zaak van gevormde psychische identiteit is’.

Tja, alsof een penis afbranden een ingreep is zonder gevolgen. Alsof je, wanneer je iemand zijn ogen uitsteekt en hij niet meer kan zien, daarna kunt beweren dat zien ‘een psychisch gevormde identiteit’ is. En passant vertelt Schwarzer ook nog dat het ‘meisje’ zonder penis continu met hormonen werd behandeld. Alsof hormonen géén invloed hebben op gedrag.

Toch moeten we Alice Schwarzer nageven dat ze tenminste een poging doet om te bewijzen dat er uitsluitend van ‘rolgedrag’ sprake zou zijn in onze cultuur. De meeste anderen beweren het alleen maar. Daarbij wordt doorgaans dan ook nog aangegeven hoe dit leerproces zou plaatsvinden:

door ‘operaut conditioning’, dus door aanmoedigen en belonen van gewenst en bestraffen en ontmoedigen van ongewenst gedrag.

Betty Friedan schreef in *The feminine mystique* nog schamper over de ‘psychologen die de complexiteit van de mens schenen terug te willen brengen tot het eenvoudig bepaalbaar gedrag van ratten in proefkooitjes’.

En wat gebeurt er? Nog geen tienjaar later brengen feministen het verbazend complexe gedrag van kleine kinderen terug tot het gedrag van ratten in proefkooien. Want het idee dat mannelijk en vrouwelijk gedrag een produkt is van inprenting door beloning en straf, is rechtstreeks ontleend aan het werk van de heer B.F. Skinner, die ratten in een heel klein kooitje plaatste. Deze ratten dienden, als zij wilden eten, op een pedaaltje te drukken, en kregen dan een voerkorrel. In zo'n kooitje, naar deze behaviorist de Skinner-box genoemd, zit ook altijd een lampje en een zoemertje en het is nu mogelijk om de rat, als hij op het pedaal drukt terwijl het zoemertje gaat of het lampje aan is, onder stroom te zetten. De rat leert in zo'n situatie heel snel af om op het pedaal te drukken als het licht brandt of het geluid klinkt. Skinner heeft in tal van boeken betoogd dat het gedrag van mensen ook op vergelijkbare wijze onder invloed van beloning en straf manipuleerbaar is. Hij heeft zelfs een grote Skinner-box gebouwd, en zijn dochter daarin geplaatst, met het begrijpelijke gevolg dat zij nu niets meer van haar vader wil weten.

Klakkeloos zijn Skinners beweringen door de feministen overgenomen. En dat terwijl inmiddels allang is gebleken dat het gedrag van de rat alleen maar een produkt is van de immens verarmde omgeving waarin hij verkeert. Buiten de Skinner-box gaan de beloning- en straf-wetten helemaal niet op. Inmiddels is ook allang gebleken dat lang niet alle gedrag

van dieren zich laat conditioneren en dat de wijze waarop de conditionering plaatsvindt sterk afhankelijk is van het soort beloning dat men kiest, en van het soort handeling dat men het te conditioneren dier wil laten uitvoeren. Bij kleine kinderen is onder heel bepaalde, gestandaardiseerde omstandigheden ooit weleens iets waargenomen dat op operaut conditioning lijkt, maar dat waren dan kinderen met leermoeilijkheden of kinderen die het buitengewoon lager onderwijs volgden. Er is nog nooit bewezen dat het gedrag van gewone mensen en kinderen inderdaad onder invloed van beloning en straf duurzaam gewijzigd wordt. Volgens Popper bestaat operaut conditioning zelfs helemaal niet. Nu, zover wil ik niet gaan, maar dat het iets is dat uitsluitend bestaat in kleine, lege proefkooitjes is wel zeker.

Terwijl zelfs bij ratten gedragswijzigingen niet verklaard kunnen worden door te wijzen op de invloed van beloning en straf, blijven feministen maar hardnekkig beweren dat het gedrag van kinderen, zo oneindig veel gecompliceerder dan het gedrag van ratten, gevormd wordt onder invloed van aanmoediging en ontmoediging.

Volgens mevrouw Meyer moeten we ons beloningen niet te beperkt voorstellen, zelfs glimlachen en oogcontact kunnen het gewenste gedrag al te voorschijn toveren. Als iemand mij vroeger op zo'n speciaal toontje toevoegde: ‘Wat een grote jongen,’ als ik iets bijzonders presteerde, dacht ik: weer zo'n aansteller, wat zijn grote mensen toch dom.

In de conditioneringstheorie schuilen allerlei verborgen vooronderstellingen die nooit onderzocht zijn. Zo impliceert de theorie dat alle volwassenen kinderen op dezelfde wijze en voor dezelfde mannelijke respectievelijk vrouwelijke gedragingen belonen en bestraffen. Als dat niet zo zou zijn, zou het kind evenveel soorten mannelijk en vrouwelijk gedrag leren als er volwassenen in zijn omgeving zijn met wie

het omgaat. Ook impliceert de theorie dat kinderen zich heel gemakkelijk laten conditioneren. De ouders hoeven maar even aan te moedigen ofte straffen en ja hoor, daar komt het gewenste gedrag al te voorschijn. Geef je zoontje een speelgoedwc'tje voor zijn verjaardag en laat het knulletje nu later rioolwerker worden!

Alsof kinderen, net als de Hongaarse kubus, door een simpele handomdraai in de gewenste stand kunnen worden gezet. Alsof ze zich niet juist, als ze ook maar een beetje spirit hebben, met alle macht verzetten tegen elke vorm van dwang, tegen al die onbeholpen pogingen van ouders om iets aan het gedrag bij te sturen door middel van bedreigingen, bestraffingen, en, bij hoge uitzondering, beloningen.

Dat kinderen het een en ander leren door imitatie en identificatie zal ik niet bestrijden. Maar ook dat moet men zich vooral niet te eenvoudig voorstellen. Bij dieren is omstreden of zij ooit door imitatie iets leren. Bij chimpansees is men er wel zeker van, maar het blijft moeilijk om het echt te bewijzen. Enkele onderzoekers van onze afdeling Ethologie hebben op kleuterscholen en in crèches geprobeerd te onderzoeken of kleine kinderen inderdaad leren door imitatie. Die onderzoekers zijn thuisgekomen met een ongelooflijke hoeveelheid tegenstrijdige gegevens. Of en wat een kind imiteert is van vele factoren afhankelijk - van de leeftijd van de geïmiteerde, van het gedrag van de geïmiteerde, en van de plaats van het kind in de groep. Op het verschijnsel imitatie kon men haast geen vat krijgen. Dat geslachtsrollen door imitatie tot stand komen is in ieder geval nog volstrekt onbewezen.

Op het gebied van gedrag wordt er waarschijnlijk verrassend weinig geleerd. Georg Groddeck zei eens: ‘We spreken veel over opvoeding. Maar hoe komt het dan dat in dezelfde familie met dezelfde opvoedingsmethoden, het éne kind

goed terecht komt en het andere niet?' Hoe komt het dat mijn broer, mijn zuster en ik, alle drie op precies dezelfde wijze opgevoed, totaal verschillend zijn?

Het enige houvast dat we hebben met betrekking tot het gedragsverschil van jongens en meisjes is dat van de hormonen. Niemand kan loochenen dat er verschillen in hormoonconcentraties zijn in het bloed van nog heel jonge kinderen. Niemand ook, dat bijzonder kleine hormoonhoeveelheden al verbijsterend grote invloed kunnen hebben. 'Veel onderzoekingen tonen aan dat jongens sterker, agressiever, waarneembaar actiever zijn dan meisjes en meer sturen en leiden,' zegt Yvonne van de Mosselaar, en dan laat ze volgen: 'Deze verschillen in aktiviteit worden in eerste instantie enigszins veroorzaakt door het verschil in geslachtshormonen bij vrouwen en mannen.' En zo is het. Waarbij de woorden 'in eerste instantie enigszins' gerust geschrapt mogen worden. Overigens impliceert dat niet dat er verschil is tussen mannen en vrouwen. Als je aan meisjes de hormonen zou toedienen die in het bloed van jongens circuleren, dan zouden zij ook agressiever en actiever worden.

Mij lijkt dat ook langs andere weg nog wel aannemelijk te maken valt dat er niet zo iets bestaat als een mannenrol en een vrouwenrol. Er bestaan alleen bepaalde taken die door mannen respectievelijk vrouwen vaker worden uitgevoerd. Dat veel vrouwen het huishouden doen en voor hun kindederen zorgen, en veel mannen buitenshuis werken, kan men betreuren of niet betreuren, maar is in de meeste gevallen de simpelste oplossing voor de verdeling van werkzaamheden die men gedwongen is uit te voeren om in leven te blijven en om zijn nageslacht niet al te beroerd groot te brengen. Dat lang niet iedereen gelukkig blijkt met deze taakverdeling is, lijkt me, doodgewoon het gevolg van het ontbreken van goede alternatieven. Zulke alternatieven komen wel in

zicht als men maar geld genoeg heeft. Dan kan men, zoals in de vorige eeuw op grote schaal gebeurde in de betere standen, de opvoeding van kinderen aan gouvernantes overlaten en de bereiding van maaltijden aan keukenpersoneel, terwijl werksters de gangen kunnen dweilen. Niet dat ik hier overigens voor ben, maar het is wel opvallend dat feministen uit de vorige en het begin van deze eeuw er niet het minste bezwaar tegen hadden dat het vuile huishoudelijke werk door kamermeisjes en keukenpersoneel werd opgeknapt. Zo schrijft Virginia Woolf in *Three Guineas*: 'We vinden het voorts heel normaal dat dienstmeisjes onze maaltijden bereiden en na de maaltijd de afwas doen.' Bij Virginia Woolf hield het feminisme bij haar stand op.

Een aardig indirect argument tegen het conditioneringsgeloof leverde het blad *Opzij* van december 1978. Daarin is opgenomen een brief van Hedy d'Ancona aan haar dochter. In deze brief schrijft zij: 'Ik zie zo vaak dat dochters van feministen niets van de vrouwenbevrijding moeten hebben. Geen ander ideaal hebben dan een mevrouw van een meneer te worden; moeder van koters; koninginnetje van het privé-domein met de voordeur op slot.' Hoe is dat nu toch mogelijk, vraagt de naïeve lezer zich hier af. Juist die dochters zijn met behulp van hijskraantjes en speelgoedtweedekamers een andere kant uit geconditioneerd. Al die dochters hebben een roldoorbrekende opvoeding gehad. En toch heeft het niets geholpen. Geen speelgoedijskastjes en toch moeders van koters.

Hier wreekt zich de onvoorstelbaar onnozele gedachte dat een andere opvoeding ook andere mensen kweekt. Zoals trouwens de opkomst van het feminisme al bewijst. Dat vrouwen zich verzetten tegen hun 'vrouwenrol' bewijst dat de conditionering waaraan zij blootgesteld zijn geweest, toch niet zo erg veel effect heeft gehad. Gotthelf wist in de

vorige eeuw al: ‘Meitscheni tun oft das am liebsten, was man ihnen am meisten wehrt.’ Heus, als je wilt dat een kind iets doet, moet je het hem verbieden.

In *Socialisties Feministiese teksten 1* staat een opstel van Joyce Outshoorn, getiteld ‘Zo vader zo zoon en van moeder op dochter’ waarin, weliswaar heel voorzichtig, het conditioneringsdogma wordt aangevallen. ‘Kennelijk valt rolgedrag toch niet geheel te verklaren uit imitatie en sankties,’ concludeert Joyce Outshoorn, en even verderop deelt zij mee: ‘Tot nu toe kunnen we concluderen dat het rolbegrip uit de sociale wetenschappen, dat we meestal gedachteloos gebruiken in diskussies in de vrouwenbeweging, niet voldoet.’

Een wondermooi opstel! In een omgeving waar vrouwen klakkeloos in conditioneringstheorieën geloven staat plotseling iemand op die al deze onzin verwerpt.

Als ik als kind met mijn fiets tegen een stoeprand opreed, en mijn vader zag dat toevallig, werd hij razend kwaad. Hij schold me uit, gaf me niet zelden een draai om de oren, en liet mij meestal opnieuw naar de stoeprand toerijden alwaar ik dan diende af te stappen om vervolgens mijn fiets met beide handen op de stoep te tillen. Dit heeft zich vele malen herhaald. Nu zou je toch denken dat ik onder invloed van al die bedreigingen en bestraffingen wel afleerde om met mijn fiets tegen stoepranden op te rijden. Maar het vreemde was dat ik, als mijn vader erbij was, een onbedwingbare neiging had om tegen een stoeprand op te rijden, zelfs als dat helemaal niet nodig was. En ik deed dat ook. Met als gevolg: nieuwe bedreigingen, en de rauwe kreet: ‘Hoe vaak heb ik je dat, voor de donder, nou al niet gezegd.’ Meestal kreeg ik ook een klap. Als mijn vader niet in de buurt was, kwam het eenvoudig niet bij me op om tegen een stoeprand aan te rijden, ook niet als dat handig zou zijn geweest. Dan leek het alsof ik mijn vader rustig hoorde uitleggen dat het slecht is voor band, velg en

wiel als je tegen een stoeprand oprijdt. Maar kon hij het zien, dan deed ik het; hij schold me uit, gaf me een klap, en ik beloofde beterschap. Nu hij al jaren dood is, betrap ik me er welhaast dagelijks op dat ik tegen stoepranden op wil rijden met mijn fiets. Toch doe ik het nooit, hoewel mijn vader het nimmer meer zien kan. En altijd denk ik: was hij er maar weer, dan zou ik tegen deze stoeprand oprijden en dan zou hij me weer uitschelden en slaan.

Soms kan gestraft worden door iemand van wie je houdt een grotere beloning zijn dan lof van iemand die je verafschuwt.

10 *De zuiver vrouwelijke realiteit*

De treffendste paradox van het hedendaagse feminisme is dat met grote hardnekkigheid wordt beweerd dat ‘mannelijk’ en ‘vrouwelijk’ gedrag niets anders is dan het produkt van sociale conditionering, en dat met minstens even grote hardnekkigheid wordt beweerd dat vrouwen totaal anders zijn dan mannen. Zo hield Joke Smit andere vrouwen voor: ‘Wij zijn concreter, wij staan minder op onze ponteneur, door ons beter ontwikkeld inlevingsvermogen merken wij een heleboel dingen op die mannen gemiddeld niet zien. Die benadering is van levensgroot belang.’ En Suzanne Katier beweert in een boekje getiteld *Zit jegoed? Feminisme als therapie*: ‘Vrouwen

houden de dingen warm en gezellig,' en elders in hetzelfde werkje staat: 'Je leert zien welke prachtige eigenschappen wij nog bezitten die voortkomen uit onze onderdrukking. B.v. onze konkrete manier van denken en uitdrukken, ons geduld met mensen en gevoelsmatiger met anderen om te gaan.' (Let hier ook even op het kreupele Nederlands.)

Als al die prachtige eigenschappen inderdaad het resultaat zijn van onderdrukking, wat is er dan tegen om te zeggen: vooral blijven onderdrukken?

Ook Anica Vessel Mander en Ann Kent Rush menen, in *Feminisme als therapie*, dat er zo iets bestaat als een vrouwelijk principe. Zij werden tot hun boek geïnspireerd, zeggen zij, door 'het belang dat wij hechten aan de "helende" werking van dit veelzijdig vrouwelijk bewustzijn'. Volgens hen moet 'het herstel van het vrouwelijk principe op alle mogelijke manieren bevorderd worden'.

Ook Hanneke van Buuren gelooft dat vrouwen anders zijn dan mannen. Zij zegt: 'Daar komt dan nog het in dit opzicht gelukkige feit bij dat vrouwen juist in die eigenschappen zijn opgevoed (tot deze tijd althans...) die machtsverhoudingen belemmeren, maar relaties gelukkig kunnen maken: zachtheid, tederheid, kunnen luisteren en aanvoelen.'

Hier wordt het verschil tussen man en vrouw nog aan de opvoeding geweten, de opvoeding die enerzijds zo verkeerd, want rolbevestigend is, maar anderzijds kennelijk zachtheid, tederheid en aanvoelingsvermogen aankweekt.

Maar meestal wordt de opvoeding niet eens ter sprake gebracht, zijn vrouwen van nature al anders dan mannen. Katier beweert dat vrouwen 'over het algemeen dichter bij hun gevoel en hun intuitie staan'.

Eén van de grote winstpunten van *Le deuxième sexe* van Simone de Beauvoir heb ik altijd gevonden dat het al deze onzin over 'gevoel' en 'intuïtie' eens en voorgoed opruimde.

Eén van de beste eigenschappen van Betty Friedan is dat zij zich vrolijk maakte over een zekere Lynn White die als specifiek vrouwelijke trekken noemde: ‘Gevoel voor maatschappelijke verhoudingen, spontaniteit, gevoel voor onmeetbare kwalitatieve verhoudingen, een aversie tegen statistieken, intuïtie, emotionaliteit, en alle krachten die “koesteren en bewaren”, al wat “goed, waar, mooi, bruikbaar en heilig is”.’

Al wat mannen eeuwenlang over vrouwen beweerd hebben, al wat in zulke griezelige boeken als *De vrouw* van F.J.J. Buytendijk en *De vrouw, haar kwaliteiten en kansen* van Chorus over onze medemensen met twee X-chromosomen wordt beweerd, en waar het opkomende feminisme van de tweede golf terecht korte metten mee maakte, wordt nu door diezelfde feministen weer binnengesmokkeld.

Simone de Beauvoir zei in een interview: ‘De vrouw zal, evenals de man, iets maken dat net zo anders en net zo nieuw is als wat andere mannen maken. Maar ik denk niet, dat ze nieuwe waarden zal maken. Wanneer men dat zou menen, zou men geloven in een *vrouwelijke natuur* - iets waartegen ik me altijd heb verzet.’

Maar inmiddels geloven de feministen vrijwel zonder uitzondering heilig aan een vrouwelijke natuur. Ze propageren vrouwelijke kunst, vrouwelijke wetenschap, en vrouwelijke muziek, die héél anders zal zijn dan mannelijke kunst en wetenschap. Ze verzetten zich tegen sexestereotypen en propageren tegelijkertijd sexestereotiepe kunst en wetenschap.

Volgens Shulamith Firestone mochten ‘vrouwen pas de laatste eeuwen mee doen aan het maken van cultuur - en dan alleen nog individueel en op voorwaarden van de mannen. En zelfs op die manier was haar visie oneigenlijk geworden: hun werd de culturele spiegel geweigerd.’ Maar al spoedig

zal volgens haar een ‘vrouwenkunst’ ontstaan die ‘een verkenning’ zal zijn van de ‘zuiver vrouwelijke realiteit’. Blijkbaar bestaat zo iets dus toch, Simone de Beauvoir ten spijt. Zuiver vrouwelijke realiteit. Hoe mag dat er dan wel uitzien? In ieder geval héél anders dan de zuiver mannelijke realiteit die volgens diezelfde Firestone aan bod komt in het werk van Hemingway, Mailer, Heller, Miller en Donleavy. (Tussen haakjes: altijd draven in feministische werken dezelfde stomvervelende mannelijke schrijvers op. Wanneer zullen nu eens Fontane, Roger Martin du Gard, Henry James en Proust bekeken worden?)

Blijkbaar hebben vrouwen als Jane Austen, Emily Brontë, Emily Dickinson, Christina Rossetti, Virginia Woolf, Flannery O'Connor, Carson McCullers en Elizabeth Bowen die ‘zuiver vrouwelijke realiteit’ nog niet onder woorden weten te brengen.

Het is duidelijk dat een geloof in cultureel opgelegde sexerollen en een even groot geloof in ‘zuiver vrouwelijke realiteit’ niet lang naast elkaar in één beweging kunnen blijven bestaan. Al in 1970 beweerde Lia Hobbs dat alle feministische bewegingen steeds hebben gefaald ‘omdat zij uitgingen van de vooronderstelling dat er geen wezenlijk onderscheid was tussen man en vrouw’. Ze acht het niet onwaarschijnlijk dat er inderdaad iets ‘typisch vrouwelijks’ bestaat en durft zelfs de veronderstelling te wagen: ‘Zijn de van elkaar verschillende gedragspatronen het resultaat van het fundamentele verschil in de chromosomen?’ Dat laatste kan in ieder geval nooit juist zijn; een kind, jongen of meisje, heeft precies evenveel chromosomen van zijn moeder als van zijn vader. Het ene extra X-chromosoom van het meisje is altijd uit een geslachtscel van haar vader afkomstig en juist dat maakt haar zo ‘typisch vrouwelijk’.

Naarmate de gedachte dat er iets ‘zuiver vrouwelijks’ be-

staat, iets dat zelfs tot op heden niet of nauwelijks aan bod is geweest in door vrouwen gemaakte kunst, terrein won, is dat andere idee, dat John Stuart Mill ruim honderd jaar geleden al inspireerde tot zijn moedige essay over de slavernij van de vrouw, namelijk dat mannen en vrouwen geestelijk niet van elkaar verschillen, steeds verder op de achtergrond geraakt. In de vorige eeuw schreef dr. A.J. Vitringa in 'Ene voorrede bij de vertaling van Mill's boek' dat hij niet kon instemmen met diens opvattingen omdat, aldus Vitringa, 'de man bij uitnemendheid de hoogste kracht van verstand en rede vertegenwoordigt, de vrouw die van het gevoel en gemoedsleven.'

Het lijkt wel of veel hedendaagse feministen er net zo over denken.

Zo iets heeft natuurlijk gevolgen. In *Of Woman Born* van Adrienne Rich wordt nog wel gesproken over de 'aan de sexen toebedeelde rollen' maar dat heeft nauwelijks betekenis meer, verdwijnt geheel achter de lyrische uitweidingen over het 'ganz Andere' van vrouwen, dat 'ganz Andere' dat nooit geuit is geworden, en waarvan vrouwen zelf nog nauwelijks een vermoeden hebben. 'Ik ben ervan overtuigd,' zegt Rich, 'dat er manieren van denken zijn, waar wij nog niets van weten.' Nog een stap verder brengt ons dan bij Mary Daly die in *Gyn/Ecology* dat nieuwe vrouwelijke denken, die meta-ethiek van het radicale feminisme, voor het eerst aftast. Voor mij houdt het feminisme bij Mary Daly op nog een serieus te nemen verschijnsel te zijn. Het wordt in haar werk één van de vele nieuwe religieuze sekten. Ze is de Bhagwati van het feminisme. Niettemin zijn haar boeken geinspireerd geschreven. Ze zijn geestig, vrolijk, en bepaald bijzonder; heel anders dan bijvoorbeeld dat zure, rancuneuze, kleinzielige boek *Het kleine verschil* van Alice Schwarzer waarin een nauw verholen afschuw van de geslachtsgemeen-

schap wordt beleden.

Maar juist de laatste stap voor Mary Daly is de meest interessante omdat daar de cirkel zich sluit. In *Of Woman Born* vinden we namelijk een verheerlijking van... het moederschap. Net zoals in de jaren dertig in het Italië van Mussolini het moederschap werd verheerlijkt, zo wordt het door Rich geprezen en opgehemeld als het mooiste wat de vrouw kan overkomen. Juliet Mitchell citeerde in haar boek *Woman's Estate* de volgende passage van Betty Ann Countrywoman: 'Voor de moeder wordt de borstvoeding een aanvulling op de scheppingsdaad. Het geeft haar een verhoogd gevoel van voldaanheid en de gelegenheid deel te nemen aan de meest volmaakte relatievorm die zij als vrouw ooit kan hopen te bereiken. Het simpele feit van de geboorte alleen volstaat niet om deze behoefte en dit verlangen op te heffen. Het moederschap is een roeping voor het leven. Het geeft een vrouw de gelegenheid om haar totale zelf te ontplooien, met de tedere gevoelens, de beschermende houding en de alomvattende liefde van de moederlijke vrouw.' Het commentaar van Mitchell op deze passage liegt er niet om: 'De nonsens, de mystificaties en de volslagen absurditeiten geven duidelijk de kloof aan tussen werkelijkheid en ideologie.' Toch zou de passage van Betty Ann zonder ook maar één moment op te vallen in *Of Woman Born* van Adrienne Rich kunnen worden ondergebracht. Voor haar is het moederschap een heilige roeping. Zij ziet de bevalling, mits zonder narcose plaatsvindend, als het mooiste moment in het leven van de vrouw. Ze betreurt het dat ze zelf onder narcose gebaard heeft. Haar bevallingen zijn haar ontstolen, zegt ze. Een bevalling moet zo natuurlijk mogelijk plaatsvinden, zonder medicamenten, en niet pijnloos. We zijn bij Adrienne Rich wel heel ver verwijderd van Shulamith Firestone die kernachtig mompelde: 'Pregnancy is barbaric' en van Evelyne Sullerot die

borstvoeding als een barbaars verschijnsel beschouwde. Overigens is het in dit verband grappig erop te wijzen dat Mary Wollstonecraft zich kwaad maakte op de mannen die ‘refuse to let their wives suckle their children’.

Volgens Rich zijn er ‘emotionele reacties die alle barende vrouwen in alle culturen gemeen hebben’. Zie hier hoe de ‘natuur’ waar Schwarzer zich nog tegen keerde, en waar Firestone haar meest geinspireerde bladzijden over schreef, weer doodgemoedereerd als denkmodel terugkeert. Als er iets is dat alle barende vrouwen, ongeacht de cultuur waarin zij zijn grootgebracht, gemeen hebben, moeten we aannemen dat er toch een universele vrouwelijke natuur bestaat. Het hoeft dan ook geen verbazing te wekken dat Rich in haar boek spreekt over ‘vrouweninstincten’.

In *Vrouwenkrant* nr. 74/75 (1981) verscheen een artikel van een anonieme scribente die heel goed zag dat Rich alles ongedaan maakt waar vrouwen sinds Simone de Beauvoir en Betty Friedan voor gevochten hebben. Ze zegt: ‘In dit stuk zal ik proberen uit te leggen waarom de opvattingen/theorieën van Adrienne Rich ons geen stap verder brengen op de weg van gemeenschappelijke bevrijding, maar integendeel alle moeizaam verworven inzichten, veranderingen en toekomstplannen van de vrouwenbeweging in één beweging van de bodem vegen. De vrouw is natuur, zegt Rich, en dat moet zij blijven; sterker nog: de vrouw moet veel natuurlijker worden.’

Ik ben het geheel eens met deze anonieme vrouw, maar ik vrees dat zij al bezig is te vechten voor een verloren zaak. Het boek van Rich is, ook hier in Nederland, bij het verschijnen hartstochtelijk toegejuicht door vele feministen. Door Stephanie de Voogd is deze verheerlijking van het moederschap met betraande ogen ontvangen en dat is niet onbegrijpelijk. Adrienne Rich is het logisch eindpunt van

een ontwikkeling die bij Shulamith Firestone begint als zij over de ‘zuiver vrouwelijke realiteit’ spreekt.

11 *Mannenhaat*

De herontdekking van ‘een zuiver vrouwelijke realiteit’ heeft nog iets anders opgeleverd, iets dat zich, in deze vorm, en op deze schaal, bij mijn weten nog nooit eerder zo nadrukkelijk heeft gemanifesteerd: mannenhaat.

Weliswaar vinden we in het schitterend geschreven S.C.U.M.-manifest van Valerie Solanes al in 1968 de fraaiste formuleringen over de man, maar men kan onmogelijk be-weren dat Solanes de hoofdstroom van het feminisme vertegenwoordigde. Zelfs in voetnoten werd zij door haar zusters nooit aangehaald. Toch bevat haar manifest opvattingen die volgens mij, hoe boosaardig ook geformuleerd, voor heterosexuele mannen wel opgaan: ‘Opgevreten door schuld, schaamte, angsten en onzekerheden en een nauwelijks merkbare fysieke sensatie bereikend als hij geluk heeft, is de man desondanks geobsedeerd door het neuken - hij zal een rivier van snot overzwemmen, een kilometer tot aan zijn neus door braaksel waden als hij denkt dat daar een vriendelijk kutje op hem wacht.’

Naar dergelijke taal zullen wij in latere feministische publikaties vergeefs zoeken. In plaats daarvan wordt veelal de

nadruk gelegd op het fysieke geweld van mannen (we zagen al dat volgens Anja Meulenbelt deze machtsfactor zwaar wordt onderschat) en op een heel ander verschijnsel dat ik de mythe van de gestolen energie wil noemen.

Voorzover ik heb kunnen nagaan wordt die mythe voor het eerst geformuleerd door Shulamith Firestone. Zij zegt: ‘De mannenkultuur is voortgebracht uit de liefde van vrouwen, op hun kosten. Vrouwen zorgden voor de substantie van de meesterwerken van mannen: duizenden jaren hebben zij het werk gedaan voor, en de gevolgen gedragen van emotionele eenrichtingsrelaties waarvan de voordelen naar mannen en hun werk gingen. Dus als het waar is dat vrouwen een parasitaire klasse vormen die leeft van de mannenekonomie, dan is het omgekeerde ook waar; mannenkultuur is parasitair, zich voedend van de emotionele kracht van vrouwen zonder wederkerigheid.’

Zonder wederkerigheid? Profiteren vrouwen dan niet van de uitvinding van de gloeilamp? Van de ontdekking van penicilline? Hebben vrouwen er geen baat bij dat de cholerabacil werd gevonden? Worden vrouwen niet ontroerd door de Barcarolle van Chopin? Enfin, wat doet het er ook toe. Waarom gepoogd zulke onzin te weerleggen? Beethoven, Schubert, Bruckner, Keats en Leopardi hebben hun meesterwerken geschapen zonder dat ze ook maar één moment in hun bestaan door vrouwen zijn geholpen.

Maar ook bij Mary Daly vinden we deze vreemde mythe geformuleerd: ‘However possessed males may be within patriarchy, it is their order; it is they who feed on women's stolen energy.’ Pas in *The Transsexual Empire* van haar vriendin Janice G. Raymond wordt deze mythe op een welhaast paranoïde wijze uitgewerkt. In haar boek beweert Raymond dat mannen, geholpen door de medische stand, zich opzettelijk laten omopereren tot vrouwen om zich in de feministi-

sche beweging binnen te dringen teneinde daar het élan, de energie en de daadkracht van vrouwen te ontvreemden.

Nogal een omslachtige, pijnlijke en allerminst risicoloze omweg om energie te stelen waarmee men zich voeden kan. En dat terwijl het in het verleden, als je Firestone mag geloven, zo gemakkelijk kon. Waarom dan nu voor de omweg van castratie gekozen? Die vraag beantwoordt Raymond niet. Voor haar staat vast dat transsexualiteit een 'mannen-komplot' is om op grote schaal diefstal van vrouwelijke energie te plegen. Nu ik dit neerschrijf lijkt het net of ik alleen maar gedroomd kan hebben dat ik *The Transsexual Empire* las, zo vreemd, zo onwaarschijnlijk komt het mij voor. Maar nee, het werk ligt hier op mijn bureau, met op de omslag een aanprijzing in gele letters van Thomas Szasz. Zijn we dan allemaal gek geworden?

Gelukkig denkt niet elke feministe als Raymond. In *Vrouwen die van vrouwen houden* heeft Hanneke van Buuren het probleem van de transsexualiteit behoedzaam en delicaat behandeld.

Een minder dwaze, maar wel veel boosaardiger uitwerking van de diefstalmythe vinden we in *Of Woman Born* van Adrienne Rich. Zij betoogt dat mannen zich meester hebben gemaakt van de zwangerschap. Terwijl vroeger vroedvrouwen hielpen bij bevallingen, hebben mannen (gold, tussen haakjes, toen de wet van Sullerot - zie pag. 89 - nog niet?) die vroedvrouwen uit hun functies verdrongen. Ze hebben het werk van vroedvrouwen gestolen om de baring economisch en technisch te exploiteren. Met duivelse opzet zouden mannen een martelwerktuig als de verlostang hebben uitgevonden - om vrouwen en kinderen te verminken. Met opzet hebben ze zolang mogelijk kraamvrouwenkoorts laten voortbestaan, teneinde zoveel mogelijk vrouwen direct na de bevalling om zeep te helpen. Met 'handen van

ijzer' aldus Rich hebben ze vrouwen aangepakt. 'Uit een mengeling van sexuele en emotionele frustratie, blinde behoefte, fysiek geweld, onwetendheid en een intelligentie die van zijn emotionele grond vervreemd is geraakt, heeft de patriarchale man een systeem gemaakt.' En aldus zijn 'de vrouwelijke voortplantingsorganen, de wieg van het menselijk leven, een primair doelwit van de patriarchale technologic geworden'. Volgens Rich hebben mannen een 'onderontwikkelde genegenheid voor elkaar', is er sprake van 'niets ontziende prestatiedrift en van het verdedigende mannelijke bij elkaar hokken, dat emotioneel niets voorstelt'.

Het lijkt, als je Rich leest, alsof je Burnier weer hoort opmerken dat mannen expres het aanrecht zo laag mogelijk gemaakt hebben, teneinde alle vrouwen rugpijn te bezorgen.

In het artikel 'Gedwongen heterosexualiteit en lesbisch bestaan' gaat Rich nog enkele stappen verder. Uiteraard spreekt zij - dat is al helemaal net verbazingwekkend meerover de 'terreur die mannen de gehele geschiedenis door, geinstitutionaliseerd en willekeurig, op vrouwen - en kinderen - hebben uitgeoefend'. Eén van die vormen van terreur is 'gedwongen heterosexualiteit'. Volgens Rich bestaat er geen biologisch bepaalde heterosexuele aanleg, geen 'voorkeur' of 'keuze' die vrouwen naar mannen 'toedringt', want 'diepe emotionele impulsen drijven vrouwen naar vrouwen. Vrouwen vinden in elkaar een vervolmaking van zichzelf'. Heterosexualiteit is volgens Rich een 'politiek instituut'. Het betekent volgens haar een 'enorme stap om te erkennen dat vrouwen weleens helemaal net de voorkeur geven aan heterosexualiteit, maar dat het iets is dat moet worden opgelegd, georganiseerd, gepropageerd en met geweld gehandhaafd'. Niet de ongelijkheid tussen man en vrouw, maar het instituut van de heterosexualiteit is volgens Rich de wortel van

alle kwaad. ‘Het gaat niet zozeer om gelijkheid tussen mannen en vrouwen,’ zegt zij, ‘noch zomaar om de dominantie van mannen in de cultuur, noch zomaar om taboes op homosexualiteit, maar het is de dwang tot heterosexualiteit waar we ons mee bezig moeten houden. Want door gedwongen heterosexualiteit verzekeren mannen zich van het recht om fysiek, economisch en emotioneel toegang tot vrouwen te krijgen.’

Die gedwongen heterosexualiteit ‘creëert’ volgens Rich, ‘met name een diepgaande valsheid, hypocrisie en hysterie in de heterosexuele dialoog, want iedere heterosexuele relatie wordt geleefd in het walgelijke flikkerlicht van die leugen’. We hoeven ons er niet over te verbazen dat Rich ertoe neigt elke geslachtsgemeenschap te zien als ‘verkrachting’, zomin als we ons erover hoeven te verbazen dat volgens haar ‘de verkrachting van de moeder door de zoon de eerste uiting van mannelijke overheersing wordt’.

Rich heeft een grootse vondst gedaan! Met dezelfde argumenten kan immers bewezen worden dat voedselopname algedwongen wordt. Van kind af aan worden wij ertoe geprest te eten; dagelijks overtuigen reclames ons ervan dat wij voedsel moeten kopen. Voedselopname is iets dat moet worden opgelegd, gepropageerd en met geweld gehandhaafd. Eten is een politiek instituut. Omdat wij aangepraat krijgen dat wij zonder voedsel niet leven kunnen, zijn wij dat gaan geloven, en moeten wij werken om geld te verdienen, teneinde voedsel te kunnen kopen.

En wat voor voedselopname geldt, geldt ook voor slaap. Dat we slaap nodig hebben, krijgen we ook maar aangepraat. Intensief gevoerde reclamecampagnes voor bedden, dekens, slaapkamers, lakens zijn ervoor nodig om slaap op te leggen, te organiseren en met geweld te handhaven. Het begint al in onze jeugd. Kleine kinderen willen nooit naar bed,

willen opblijven, en worden er soms met geweld toe gedwongen om in bed te gaan liggen.

Later zal men stellig spreken van ‘de wet van Rich’. Misschien is zelfs datgene wat we ‘leven’ noemen wel afgedwongen. Om je te kunnen voortplanten is heterosexualiteit noodzakelijk, en daar heterosexualiteit een ‘politiek instituut’ is, geldt voor het leven zelf, dat door die heterosexualiteit in stand blijft, uiteraard ook dat het een ‘politiek instituut’ is.

Zover als Rich gaan de meeste feministen nog niet. Meestal levert slechts het fysieke geweld hun de argumenten om mannen te haten. Dat fysieke geweld kan twee vormen aannemen. Of het is tegen vrouwen gericht, of het doet zich voor tussen mannen onderling. Als het tegen vrouwen gericht is, kan het de vorm aannemen van mishandeling en verkrachting. Aan wat over het laatste door Renate Rubinstein in *Hedendaags feminisme* is geschreven, heb ik niets toe te voegen, behalve het volgende. In *Socialisties Feministiese teksten 3* schreef José Rijnaarts: ‘Dagelijks lopen heel wat meisjes het gevaar het slachtoffer te worden van hun vader.’ Natuurlijk zal niemand ontkennen dat dochterverkrachting iets verschrikkelijks is. Maar om, zoals zij doet, in elke vader een potentiële dochterverkrachter te zien - dat is stemmingmakerij, dat riekt naar demagogie.

Van stemmingmakerij en demagogie vinden we ook indrukwekkende voorbeelden in *About men* van Phyllis Chesler. Zij heeft een werk geschreven waaraan maar één gedachte ten grondslag ligt: mannen staan elkaar en vrouwen onophoudelijk naar het leven. In het begin van het boek wordt deze gedachte in onbeholpen poëzie als volgt geformuleerd:

‘Kindermoord en kannibalisme door de vaderde naeest erfelijke zonde.’

Chesler heeft zevenenveertig afbeeldingen bijeengezocht van wreedheden door mannen begaan of van vaders die berouw hebben van hun zonden. Steeds heeft ze de afbeeldingen van uiterst kreupel poëtisch commentaar voorzien. Daarin klinkt telkens door dat mannen wreed, misdadig, moordzuchtig en agressief zijn. Van enige nuancering is geen sprake. Ze spreekt niet over sommige mannen of enkele mannen, nee, ze spreekt over mannen - tout court. Alle mannen dus. Het vreemde is dat hier de 'fascistoïde praatjes van feministen' zoals Maarten Biesheuvel ze noemde, worden geuit in de vorm van ten hemel schreiend slechte poëzie, smaak- en kleurloos abacadabra waarin de wederzijdse haat tussen vaders en zonen als het meest vanzelfsprekende, het meest evidente onderdeel van de mannelijke psyche wordt beschreven.

> *Een zoon zei; 'Mijn vader heeft mij nooit*
> *dood gewenst. Ik lijk sprekend op hem -*
> *in feite ben ik het steeds geweest die*
> *naar zin dood heeft verlangd.'*

Dit is de taal die Chesler 'mannen' in de mond legt.

Om haar stelling te illustreren beschrijft ze de mannen die ze in haar leven heeft gekend. Ze vertelt over haar vader - blijkbaar toch geen moordenaar. En over haar echtgenoot, een Iraniër, met wie ze afreist naar wat toen nog het land van de sjah was. Daar stelt ze, lang voor Chomeini, vast dat 'mannen, en niet vrouwen de dodelijke moordenaars van mannen op aarde zijn'. Profetisch genoeg, dunkt me, maar zoals het nu in Iran gaat, zo gaat het goddank nog niet overal.

Na haar vader en eerste echtgenoot volgen de mannen aan de universiteit, de mannen in New York, de mannen op het

werk en de mannen thuis. John was ‘zweterig van eigenwaan en alcohol’. Over Arthur vertelt ze: ‘Jammer alleen, toen je me niet wilde likken.’ (Hoe verfijnd!) Ronald ‘verscheen plotseling met een koffer en een droef verhaal’ en Allen leek Phyllis Chesler een ‘slijmerd’. Waarom liet ze zich dan met hem in? Faisal had ‘een bruine, schele blik’. ‘Het is duidelijk,’ aldus Phyllis Chesler, ‘hoe paradoxaal het ook klinkt, dat mannen verteerd worden door een stilzwijgende angst voor andere mannen.’ Ja, vooral omdat het een stilzwijgende angst is, heeft Phyllis Chesler er weet van.

Om te laten zien hoe slecht mannen zijn, heeft Phyllis Chesler achter in haar boek een verzameling kranteberichten opgenomen over door mannen gepleegde moorden. Alsof je dergelijke berichten over vrouwen niet zou kunnen verzamelen! Nog altijd wordt in Leiden gesproken over Goeie Mie, een dame die ruim twintig volwassenen en kinderen met arsenicum vergiftigde teneinde in het bezit te komen van het begrafenisgeld der overledenen. Maar om daaruit nu te concluderen dat vrouwen, en niet mannen de dodelijke gifmengsters op aarde zijn - dat zou toch te ver gaan.

Phyllis Chesler heeft nog iets heel anders op mannen tegen. ‘Het verlangen naar snelheid, naar “vluggertjes” doet mij rillen,’ zegt ze aan het eind van haar boek. Vervolgens vraagt zij zich af: ‘Voor welke demon zijn mannen op de vlucht?’ Dat is in haar geval wel duidelijk, lijkt me. Welke man zou niet met klamme handen op de vlucht slaan voor zo'n erbarmelijk slecht dichtende, van blinde haat vervulde kletstante?

Overigens is zelfs het verlangen naar snelheid en vluggertjes niet bij uitstek een mannelijke eigenschap. In *Vrouwen die van vrouwen houden* vertelt Anne Marie: ‘Een rechtlijnige vrijdoos, dat ben ik. Een tempo als een sneltrein en dan nog op korte afstand.’

Als je een portret van Chesler ziet, kun je je haast niet voorstellen dat een meisje met zo'n verbazend gevoelig en aardig gezicht, er zulke verwrongen denkbeelden op na kan houden over mannen. In ieder geval - dat weet ik al vanaf mijn zestiende - kiezen zulke meisjes altijd blindelings de verkeerde jongens. Ze worden gefascineerd door bravoure, door de zelfverzekerde, gebiedende mannen, die hanig, besnord en zelfvoldaan door de wereld gaan (zie pagina 109).

Toch is Chesler in zoverre een uitzondering dat zij kennelijk altijd de verkeerde man getroffen heeft. De meeste feministen hebben wel de neiging alle mannen te verketteren, maar er is vaak één uitzondering - de eigen (ex-)echtgenoot. Zelfs Adrienne Rich schreef: ‘Mijn man was gevoelig, hartelijk, hij wilde graag kinderen en - wat in de academische wereld van de jaren vijftig ongewoon was - hij was ook bereid om te “helpen”.’

Overigens lijkt de mannenhaat vooral een Amerikaanse aangelegenheid. Bij Joke Smit was nooit iets te vinden dat op de smakeloze kletspraat van Chesler lijkt. Ook de paranoia van Raymond heeft zich hier nog niet gemanifesteerd. Alleen bij Andreas Burnier vind je soms merkwaardige woedeuitbarstingen tegen mannen. Zo spreekt ze in *De reis naar Kithira* over de doodsadem van het masculinisme en over ‘masculinistische terreurbendes’. Alsof deze dagelijks door de straten trekken!

Lia Hobbs schreef nog: ‘Als we iets geleerd hebben in de afgelopen 25 jaar is het dat diegenen die vandaag met hun haat leven, het materiaal vormen voor de zwarthemden van morgen.’ Chesler, Daly, Raymond en vooral Adrienne Rich hebben dat in ieder geval nog niet geleerd.

Tenslotte: je kunt natuurlijk, en terecht, zeggen: zoveel mannen hebben in de loop der eeuwen op één of andere manier hun vrouwenhaat beleden dat het niet meer dan billijk

is dat vrouwen zich nu ook eens op dezelfde wijze over mannen uitlaten. Toch zie ik niet in waarom vrouwen nu in precies dezelfde fout moeten vervallen als Arthur Schopenhauer en Otto Weininger.

12 *De zegeluitspraak*

Behalve een naar verschijnsel als mannenhaat, heeft het feminisme ook een leuk verschijnsel opgeleverd: de zegeluitspraak. Dit is een opmerking waarvan onmiddellijk aantoonbaar is dat zij niet klopt. De meest frappante zegeluitspraak - en daar komt ook de naam vandaan - werd gedaan door een staatssecretaresse bij de uitgifte van de Zomerzegels in 1978 waarop enige vrouwen stonden. Sinds de oorlog, aldus deze bewindsvrouwe, had er nog nooit een vrouw op een postzegel gestaan. En dat terwijl we sinds de oorlog miljoenen Juliana's gelikt hebben! Is het u trouwens ook opgevallen dat Beatrix viezer smaakt?

Een grappige zegeluitspraak vinden we in *Frauenemanzipation und Erziehung* van Antje Kunstmann: ‘Interessant genoeg verschijnt in de regel alleen de beschrijving van het vrouwelijk geslachtsdeel als scheldwoord.’ Voor de zekerheid heb ik het nog maar even nagevraagd, maar eigenlijk was ik er bij voorbaat zeker van dat ook de Duitse taal woorden kent voor lul en klootzak. Daarnaast, zo bleek, was het

Duits ook rijk aan nog een tiental andere scheldwoorden voor mannelijke geslachtsdelen.

In *Vrouwen en literatuur* van Hannemieke Stamperius vinden we op pagina 55 een opmerkelijke zegeluitspraak: ‘Daarom zal er voor een vrouwelijke dichter - en het is significant dat er geen Nederlands woord voor bestaat - altijd een conflict zijn.’ Zou Hannemieke Stamperius, gepromoveerd Neerlandicus nog wel, nu nooit van het woord dichteres hebben gehoord?

Een andere opmerkelijke zegeluitspraak vinden we in het derde deel van het boek: ‘Zo omstreeks 1880 begint het plotseling in zwang te raken, vrouwen als hoofdpersonen in romans te laten figureren. Ibsen, Strindberg, James, Shaw, Lawrence, Hardy, Flaubert, Tolstoj, Gissing - de rij is lang.’

Ja, zo is de rij ook wel gemakkelijk lang te maken. Flaubert stierf notabene in 1880; *Madame Bovary* dateert van 1857 en D.H. Lawrence debuteerde eenendertigjaar na 1880 met *The White Peacock*.

Voorts deelt Hannemieke Stamperius mee dat er ‘na de eerste wereldoorlog in Nederland door mannelijke auteurs eigenlijk geen vrouwenromans van betekenis meer zijn geschreven’. Toch verschenen in Nederland en Vlaanderen na de Eerste Wereldoorlog nog de volgende vrouwenromans: *Adelaïde, Carla* en *Zuster Virgilia* van Walschap, *Marie Speermalie* van Teirlinck, *Hélène Defraye* van Lampo, *Droomkoninkje* en *Vuurvlindertje* van Heyermans, *Kleine Inez* van Van Genderen Stort, *Anna Caspari, Kenau* en *Het meisje met het rode haar* van Theun de Vries, *Else Böhler, Juffrouw Lot* en *Een alpenroman* van Vestdijk, *Twee vrouwen* van Harry Mulisch en ongetwijfeld nog vele andere werken waar ik nu zo een, twee, drie niet aan denk.

De meest opmerkelijke zegeluitspraak in dit boek vinden we echter op pagina 17: ‘Nu hebben vrouwen van oudsher

weinig beroepsmogelijkheden gehad om precies deze redenen: gebrek aan vrije tijd, gebrek aan mogelijkheden om te leren, gebrek aan geld. Gelukkig - en hierin onderscheidt schrijven zich van de beeldende kunsten - kan schrijven ook in je vrije tijd, gelukkig kost papier weinig geld.'

Aldus is de redenering: vrouwen hebben van oudsher weinig vrije tijd gehad en schreven daarom volgens Stamperius minder en dan volgt de mededeling: 'Gelukkig kan schrijven ook in je vrije tijd.' Geen zegeluitspraak, maar wel een hoogst zonderlinge gedachtensprong. Maar tussen de gedachtenstreepjes staat wel een zegeluitspraak. Schrijven zou zich van beeldende kunst onderscheiden door het feit dat men het in zijn vrije tijd kan doen. Men kan in zijn vrije tijd dus geen schilderij maken, geen beeldje boetseren, en niet tekenen. Een unieke zegeluitspraak.

Een iets minder gemakkelijk als zegeluitspraak te ontmaskeren opmerking vinden we bij Andreas Burnier: 'Welke vrouw ter wereld zou zich het soort autobiografische literatuur hebben kunnen permitteren waar Gerard Reve of Céline, Léautaud of Genet om worden bewonderd en gerespecteerd?'

Om deze uitspraak te kunnen weerleggen is enige kennis van de Franse literatuur vereist. Maar wie deze kennis bezit, kan toch onmiddellijk de namen noemen van Albertine Sarrazin en Violette Leduc. Hun werk valt precies onder het soort autobiografische literatuur waarover Burnier spreekt.

Ook bij Juliet Mitchell vinden we een opmerkelijke zegeluitspraak. 'Voorbehoedmiddelen worden alleen gemaakt voor vrouwen, die dus weer het proefdier moeten zijn in een zaak die beide sexen aangaat.'

Voor het meest gebruikte voorbehoedmiddel ter wereld, het condoom, geldt dit domweg net.

Bij Evelyn Reed vinden we in *Problems of women's Iibera-*

tion ook een paar aardige zegeluitspraken. ‘De dierenwereld,’ zegt zij, ‘kent niet zo iets als het huwelijk.’ Bij vele vogelsoorten leven het mannetje en het vrouwtje strikt monogaam tot de dood erop volgt.

Na een verhandeling over broederlijke vriendschappen bij mannen, zegt Reed: ‘In de dierenwereld vinden we nergens een dergelijke broederschap van mannelijke dieren.’ Dit is niet waar. Bij chimpansees - zie hierover de boeken van Jane Goodall en Frans de Waal - vinden we broederschappen van mannelijke dieren.

Tenslotte merkt Reed ook nog op: ‘Door het dierlijke individualisme te vervangen door collectief leven en werken, maakten de vrouwen de kloof tussen de menselijke samenleving en het dierenrijk onoverbrugbaar.’ Evelyn Reed heeft blijkbaar nog nooit over bijen, mieren en termieten gehoord.

Een apart genre vormen zegeluitspraken over de geschiedenis. Zo schreef Angenies Brandenburg: ‘Vrouwen zijn onzichtbaar in de geschiedenis.’ Zou ze nooit van Mata Hari, Cleopatra, Jeanne d'Arc, Xantippe, Koningin Elizabeth de Eerste, Elizabeth Bas, Kenau Simons Hasselaar en Amalia van Solms gehoord hebben, vraagt de verbaasde lezer zich hier af.

Ook Joke Smit deed een dergelijke zegeluitspraak: ‘Geschiedschrijvers zijn tot nog toe mannen geweest.’ Een tamelijk onrechtvaardige opmerking tegenover Annie Romein-Verschoor! Kennelijk had Joke Smit bovendien nog nooit gehoord van Barbara Tuchman, Ragnhild Hatton, Mevrouw Meilink-Roelofsz, Elisabeth Visser, C.W. Roldanus, Barbara Hammond, Beatrice Webb, Phyllis Denne, J.M. van Winter, Iris Origo, E.P, de Booij, Lea Dasberg, en ga zo maar door. Juist op het gebied van de economische geschiedenis hebben vrouwen de mooiste historische werken geschreven.

Als men de uitspraak doet: ‘Vrouwen zijn onzichtbaar in

de geschiedenis' impliceert zo'n uitspraak ook altijd dat mannen niet onzichtbaar zijn in de geschiedenis. Maar zoals voor vrouwen geldt dat alleen de uitzonderlijke figuren, de koninginnen en prinsessen en martelaressen de geschiedenisboeken gehaald hebben, zo geldt ook voor mannen dat alleen beroemde politici en dergelijke in de geschiedenisboeken figureren. Kruideniers, boerenarbeiders, verveners en turfstekers zijn ook onzichtbaar in de geschiedenis.

In zo'n geval zou men van een impliciete zegeluitspraak kunnen spreken. Wanneer de uitspraak gedaan wordt, wordt stilzwijgend verondersteld dat datgene wat voor vrouwen wel geldt, voor mannen niet geldt en omgekeerd. Een impliciete zegeluitspraak deed bijvoorbeeld ook Joke Smit in *Opzij* van juni 1979 toen zij schreef dat vrouwen op straat van onbekenden sexueel commentaar krijgen op hun fysiek. Hierbij wordt stilzwijgend aangenomen dat mannen op straat van onbekenden géén sexueel commentaar krijgen op hun fysiek. Nu, niets is minder waar. Onlangs vroeg een meisje in de Haarlemmerstraat te Leiden mij 'of mijn lul even kaal was als mijn kop'.

Een goede vriend, ook kaalhoofdig, en bovendien bebrild, kreeg op straat van een opgeschoten jongedame te horen: 'Nog zo'n kale bril, die neuken wil.'

Elke kalende man die er niet al te gespierd uitziet, kan treffende uitspraken citeren, hem door mannen én vrouwen op straat toegevoegd. Niet altijd is hier sprake van sexueel commentaar; ook het gewone commentaar mag er zijn. Zo kreeg ik kort geleden nog van een alleraardigst meisje bij een tramhalte te horen: 'Zo'n kale kruin is heel gauw bruin.' Voorwaar, een troostrijke gedachte!

13 *De vrouwelijke genieën*

Eén zegeluitspraak verdient aparte behandeling omdat deze in allerlei vormen steeds weer wordt herhaald. De geestigste vorm ervan luidt:

> *Waar zin de vrouwelijke genieën?*
> *In de keuken - op hun knieën.*

Grappig, maar onwaar. In de vorige eeuw hadden alle vrouwen uit de betere standen keukenpersoneel en dienstmeisjes. Vrouwelijke genieën uit die standen hadden toch in ieder geval hun genialiteit kunnen bewijzen, hebben dat trouwens ook vaak gedaan.

Ook het aardige boek *Our hidden heritage* van Eleanor Tufts leert ons dat het rijmpje niet juist is. Tufts behandelt leven en werk van tweeëntwintig beroemde schilderessen en merkt daarbij onder meer op: ‘In het verleden werden vrouwen aangesteld als hofschilderessen, werden geaccepteerd als professionals, en werden zonder enig voorbehoud geapprecieerd door hun tijdgenoten.’ Uit haar verrassende boek leren wij bijvoorbeeld dat Rachel Ruysch, een tijdgenote van Rembrandt, beroemder was dan de schilder van de Nachtwacht. Haar schilderijen brachten 750 tot 1000 gulden op, terwijl die van Rembrandt zelden meer opbrachten dan 500 gulden.

In de literatuur vinden we honderden grote schrijfsters in heden en verleden; de mooiste roman uit de wereldliteratuur, *Wuthering Heights*, is door een vrouw geschreven. In de vorige eeuw had een Engelse vrouw uit de upper middle class of uit een nog hogere stand heel wat meer kans om als

schrijfster beroemd te worden dan een fabrieksarbeider of landbouwer. We vinden in het Engeland van de vorige eeuw hoegenaamd geen literair werk van mannen van proletarische afkomst, terwijl tientallen vrouwen romans schreven en publiceerden.

In de muziek lijken vrouwen echter opvallend afwezig. Uiteraard wordt dat in feministische kringen geweten aan datgene wat altijd alles moet verklaren: ‘minder kansen gehad, geen aanmoediging gehad, gediscrimineerd, tegengewerkt’ en ga zo maar door. John Stuart Mill heeft zich in de vorige eeuw al bezig gehouden met de vraag waarom er in de muziek zo weinig grote vrouwen lijken te zijn. Hij schreef (en ik citeer niet uit de onlangs verschenen vertaling maar uit een vertaling van 1870, omdat dat oude Nederlands zo aardig klinkt): ‘De muziek behoort tot eene geheel andere orde van zaken; zij vereischt niet dezelfde verstandelijke ontwikkeling, doch schijnt meer af te hangen van eene natuurlijke gave, zoodat het wellicht vreemd schijnt dat geen der grote componisten een vrouw is geweest. Deze gave der natuur vereischt echter, zal zij groote voortbrengselen opleveren, ook studie, en dat men er zich als aan een beroep aan toewijde. De eenige landen welke op componisten van den eersten rang kunnen bogen, zelfs van het mannelijk geslacht, zijn Duitschland en Italië - in welke landen de vrouwen, zoowel ten opzichte harer bijzondere ontwikkeling als harer algemeens ontwikkeling, verre achter staan bij die van Frankrijk en Engeland.’ De vertaler van Mills boek spreekt dat in een voetnoot tegen; hij zegt: ‘Eene vrij gewaagde stelling, welke, door de Duitschers althans, niet zonder grond, kan worden tegengesproken.’

Mill betoogt dan verder dat er honderden mannen en vrouwen moeten zijn die zich aan de studie van de muziek wijden, wil dat de kans opleveren dat er één genie bij zit. Dit

lijkt een heel redelijke redenering. Maar juist in Engeland hebben honderden mannen en vrouwen in de vorige eeuw muziekonderwijs genoten; in geen land ter wereld was de muziek in die eeuw zo populair en toch heeft de hele negentiende eeuw in Engeland niet één grote componist opgeleverd, terwijl Duitsland moeiteloos tientallen componisten van het hoogste niveau opleverde. Genialiteit is geen kwestie van kans en statistiek; Karel van het Reve heeft daarover zulke aardige en behartenswaardige dingen geschreven in *Een dag uit het leven van de reuzenkoeskoes* (pag. 214-218), dat het voor mij voldoende is om daarnaar te verwijzen.

Maar zelfs als het een kwestie van kans en statistiek zou zijn, heeft Mill nog ongelijk betreffende Duitsland. In dat land kregen vrouwen uit de betere standen allen muzikaal onderricht. Het was in het Duitsland en Oostenrijk van de achttiende en negentiende eeuw volstrekt niet ongebruikelijk dat een vrouw compositieles kreeg zoals we onder meer uit de brieven van Mozart kunnen leren. Zelfs een blinde vrouw als Maria Teresa von Paradis, een tijdgenote van Mozart, kreeg een zekere naam als componiste. Ten aanzien van deze vrouw vragen Anica Vessel Mander en Anne Kent Rush zich af of vrouwen misschien buitengesloten waren van de conservatoria. Alsof Mozart een conservatoriumopleiding heeft gevolgd!

Maar Mill heeft ook ongelijk omdat er al sinds de middeleeuwen grote vrouwelijke componisten bekend zijn. In de vijfde druk van *Grove's Dictionary of Music and Musicians* worden maar liefst honderdveertig vrouwelijke componisten behandeld; in de zesde druk is het aantal vrouwelijke componisten bijna verdubbeld.

De vroegst bekende componiste is Hildegard von Dingen (1098-1179). Van haar zijn vijfendertig antiphonen, achttien responsoria, zes sequences en tien hymnen bekend.

Al in het jaar 1694 werd van Mme de La Guerre in Parijs de opera *Céphale et Procris* uitgevoerd. E. de la Guerre, die als wonderkind is begonnen, zoals veel andere componisten, is wel de bekendste vrouwelijke componist uit de zeventiende eeuw. Maar ook, onder meer, Mary Harvey, Mary Hudson, I. Leonarda, M. Nascimbeni en B. Strozzi hebben de encyclopedieën gehaald.

Als het juist zou zijn dat vrouwen er op de een of andere manier van werden weerhouden om te componeren dan zou men het volgende niet verwachten:

a) vrouwelijke wonderkinderen,
b) lof van mannelijke tijdgenoten voor vrouwelijke componisten,
c) compositieles aan vrouwen door beroemde componisten,
d) compositieprijzen voor vrouwen,
e) de mogelijkheid voor vrouwen om door hen gecomponeerde muziek uit te geven.

Dergelijke verwachtingen worden alle door de muziekgeschiedenis beschaamd.

Al vanaf de tijd van Mine de La Guerre vinden we vrouwelijke wonderkinderen die op jeugdige leeftijd componeerden. Op veertienjarige leeftijd componeerde de dochter van Grétry een opera, *Le Mariage d'Antoine*, die op 29 juli 1786 in Parijs werd uitgevoerd.

Cécile Chaminade (1857-1944) begon al te componeren toen zij acht jaar oud was, en Laura Cinti-Damoreau (1801-1863) werd op grond van haar uitzonderlijke talent reeds op zevenjarige leeftijd op het Parijse conservatorium geplaatst. De Tsjechische componiste Slavka Vorlová componeerde toen zij acht jaar oud was. Ook de Poolse componiste Paulina Szalit is als wonderkind begonnen.

Wat de lof betreft van (componerende) mannelijke tijd-

genoten: Haydn zei over de Engelse componiste Elizabeth Billington (1786-1818) dat zij ‘ein grosses Gerrie’ was en Hector Berlioz schreef in zijn memoires prijzend over Louise Bertin (1805-1877). In zijn brieven laat Mendelssohn zich vol bewondering uit over de liederen van de componiste Josephine Lang (1815-1880); ook Hiller is in zijn boek *Tonleben* erg over haar te spreken. En Tsjaikovsky prijst in zijn memoires de Engelse componiste Eihel Smyth. Goethe heeft zich nogal ingespannen voor de componiste Elisabeth Corona Schröter. Had hij voor Schubert evenveel gedaan, dan zou deze het wellicht heel wat gemakkelijker hebben gehad.

Veel grote componisten hebben aspirant-componistes les gegeven. Mozart vertelt in een briefvan 14 mei 1778 aan zijn vader dat hij een meisje ‘haar vierde les’ had gegeven, en vertelt ook dat ze nu ‘driestemmig begint te schrijven’. Niets in de brief wijst erop dat hij het vreemd of ongewoon vond om een vrouw de beginselen van het componeren bij te brengen. Gounod gaf les aan Henriette Renié, die op elf jarige leeftijd al een prijs had gewonnen met harpspel, en de Braziliaanse componiste Gine de Araúgo studeerde in Parijs onder Massenet. Dukas leidde Claude Arrieu op, en Laura Aulin (1860-1928) studeerde compositie bij Gade, en bracht bovendien nog twee jaar in Parijs door waar zij onder Massenet studeerde. Deze interessante componiste kreeg het Jenny Lind stipendium om te studeren (wanneer heeft Schubert ooit een stipendium gehad?) en behaalde in 1895 in Kopenhagen een prijs met koorwerken. Ook Elsa Barraine, die de éne prijs na de andere won (1925 voor harmonie, 1927 voor fuga, 1928 voor partituur-lezen, 1929 Prix de Rome) was een leerlinge van Dukas, en Ingeborg von Bronsart (1840-1913) studeerde bij Liszt. De Engelse componiste Kathleen Bruckshaw kreeg onder meer compositieles van Busoni en het Venezolaanse wonderkind Teresa Carreno (1853-1917)

studeerde al op achtjarige leeftijd onder Gottschalk, en heeft in Parijs, twaalf jaar oud, ook Anton Rubinstein als leermeester gehad. Zo kunnen we door gaan; Louise Farrenc studeerde onder Reicha, Peggy Glanville-Hicks onder Vaughan-Williams en Henriëtte Bosmans onder Willem Pijper. Er is geen enkele reden om aan te nemen dat getalenteerde vrouwen in dit opzicht bij mannen werden achtergesteld.

Veel vrouwen zijn ook onderscheiden met een prijs voor de een of andere compositie. Elfrida Andrée kreeg in 1894 in Brussel een prijs voor haar tweede orgelsymfonie. Deze Zweedse componiste was in 1879 gekozen als lid van de Zweedse academie voor muziek; ze componeerde onder meer een mooi pianokwintet in e-klein en het boeiende koorwerk Snöfrid. Maria Arkwright, Claude Arrieu, Laura Aulin, Grazyna Bacewicz, Elsa Barraine, Lili Boulanger, Gena Branscombe, Dora Bright, Rebecca Clarke, Mona Dah men, Yvonne Desportes, Louise Farrenc, Henriette Renié en vele, vele anderen wonnen één of meer compositieprijzen.

Vrouwen konden hun gecomponeerde werken ook publiceren. Al in 1593 werden werken van Raffaela en Vittoria Aleotti uitgegeven. In 1609 werden motetten van Catering Allesandra gepubliceerd. In de zeventiende eeuw hebben vrouwen gewoon muziek kunnen publiceren en zo was het ook in de achttiende eeuw. In de vorige eeuw zou Fanny Mendelssohn onder haar broers naam haar liederen hebben moeten uitgeven omdat vrouwen zelf geen muziek mochten publiceren, suggereert Andreas Burnier in *Poëzie, jongens en Netgezelschap van geleerde vrouwen*. Dit is niet juist. In de vorige eeuw hebben honderden componistes eigen werk gepubliceerd, óók Fanny Mendelssohn! En hun werken werden volop uitgevoerd en niet zelden werden vrouwelijke componisten enorm populair zoals de levensgeschie-

denissen van Loisa Puget *(1810-1889)*, Charlotte Barnard *(1830-1869)*, Ingeborg von Bronsart (1840-1913)-haar werk ‘Jery und Bätely’ had een enorm succes toen het op 26 april 1873 voor het eerst werd uitgevoerd in Weimar - Josephine Lang *(1815-1880)*, en Louise Reichardt *(I779-I826)* bewijzen.

Trouwens: al in de achttiende eeuw wist Harriet Abrams, een leerlinge van Thomas Arne, met haar in 1787 gepubliceerde liederen een groot publiek te bereiken. Twee van haar liederen, ‘The Orphan's Prayer’ en ‘Crazy Jane’ werden overal gezongen.

Wie al deze feiten bekijkt, kan moeilijk volhouden dat vrouwen in de muziek onderdrukt, tegengewerkt en gediscrimineerd werden. Niettemin wordt dat in sommige feministische werken glashard beweerd. Zo schrijven Anica Vessel Mander en Anne Kent Rush in *Feminisme als therapie*: ‘Fanny Mendelssohn schreef onder haar broers naam, Felix, haar *Lieder ohne Worte* bijvoorbeeld. Ongeveer zes ervan heeft zij geschreven en die zijn uitgegeven onder haar broers naam, omdat het niet fatsoenlijk was voor een vrouw om serieuze muziek te publiceren. Augusta Holmes, een belangrijke componiste uit het einde van de vorige eeuw, gebruikte de naam Hermann Zenta. Lili Boulanger deed mee aan een wedstrijd voor de Grand Prix de Rome in 1913 onder een schuilnaam. Zij won de eerste prijs en toen zij weer wilde meedoen, bleek dat de Academie de reglementen had veranderd, zodat alleen mannen onder de dertig mee konden doen, waardoor zij afviel. Zij hadden het kennelijk niet leuk gevonden dat een vrouw op de eerste plaats geëindigd was.’

Alles wat hier staat is onwaar.

Fanny Mendelssohn schreef geen *Lieder ohne Worte*. Ze schreef liederen op teksten, dus liederen *met* woorden. Zes van deze liederen (opus 8 nr. 2, 3 en 12 en opus 9 nr. 7,10 en

12) zijn onder haar broers naam gepubliceerd, net zoals opus 37 nr. 2, 4 en 11 van Clara Schumann zijn, maar onder haar mans naam werden uitgegeven. Maar noch Fanny Mendelssohn, noch Clara Schumann publiceerde onder andermans naam omdat zij zelf niet mochten publiceren. Fanny Mendelssohn publiceerde onder haar eigen naam vier boeken met liederen en werken voor solopiano, alsmede nog twee boeken met liederen en een boek met koorwerken (*Gartenlieder*). Clara Schumann publiceerde maar liefst drieëntwintig verschillende werken. Augusta Holmes publiceerde alleen haar eerste aria's onder de naam Hermann Zenta en dat deed zij waarschijnlijk omdat haar ouders haar muzikale carrière tegenwerkten. Dat deden ouders wel vaker. Ook de vader en moeder van Berlioz werkten de muzikale carrière van hun zoon tegen. Na haar studie bij César Franck publiceerde Augusta Holmes haar composities onder haar eigen naam en deze composities werden bij diverse gelegenheden uitgevoerd, de psalm In exitu in 1873, de symfonie Lutèce in 1884 en de symfonische suite Au pays in 1891. Ze was een begaafd componiste die een paar grootse werken heeft geschreven: Irlande en Les Argonauts.

Léonie Rosenstiel vertelt in het laatste hoofdstuk van haar boek over Lili Boulanger hoe sinds 1973, in welk jaar in *High Fidelity* twee artikelen over Lili Boulanger verschenen die vol fouten stonden, feministen deze fouten onophoudelijk herhalen. Over het praatje dat Lili Boulanger onder een schuilnaam aan de Prix de Rome zou hebben deelgenomen, zegt Rosenstiel: ‘Iedereen met ook maar enige kennis betreffende de regels van de Prix de Rome competitie sinds 1900 zou hebben geweten, dat dat nooit gebeurd kan zijn.’ Nee, want de Prix de Rome-kandidaten werden door de uitreikers van die prijs lang van tevoren afgezonderd om te voorkomen dat anderen ze zouden kunnen helpen. Van te-

voren was dus aan ieder bekend welke kandidaten meededen. Het was onmogelijk om onder een schuilnaam mee te doen. Evenmin is het waar dat na 1913 de reglementen veranderd werden, zodat alleen mannen onder de dertig konden meedoen. In 1914 won Dupré de Prix de Rome. Van 1915-1918 werd de Prix de Rome competitie niet gehouden vanwege de Eerste Wereldoorlog. In 1919 wonnen Marc Delmas en Ibert de Prix de Rome en in 1920 werd hij opnieuw door een vrouw gewonnen: Marguerite Canal. Ook in 1923, 1929, 1932, 1948, 1949 en 1950 werd de Prix de Rome aan een vrouw toegekend. Dat Lili Boulanger nogmaals aan de Prix de Rome competitie zou hebben deelgenomen is ook niet waar. Van de prijswinnaars werd verwacht dat zij zich naar Rome begaven om daar te componeren en te studeren. Ze konden niet opnieuw meedoen. Ook Lili Boulanger is naar Rome gegaan.

Rosenstiel besteedt er bladzijden aan om alle onzin, door feministen over Lili Boulanger uitgekraamd, te weerleggen. Zij betreurt het dat allerlei onwaarheden over Lili Boulanger door feministen zijn gebruikt voor propagandistische doeleinden. Aan het einde van haar boek zegt zij dat Lili Boulangers muziek ‘is now serving again as a rallying point for feminists. The most important thing about Lili's music, however, is not that it is now being championed by any particular group - however helpful this may be in making the composer's achievements known to the general public. What is most important about it is that it is extraordinarily good music.’

Lili Boulanger - zelf absoluut geen feministe, maar een van jongsaf aan ziekelijke, vroom-katholieke vrouw die in 1918 op vierentwintigjarige leeftijd overleed - was een genie. Haar korte leven, door Rosenstiel ontroerend beschreven, toont aan dat een geniale vrouw in de muziek evenveel kan

bereiken als een geniale man. Lili Boulanger is tijdens haar leven niet onderdrukt of tegengewerkt zoals Berlioz. Haar werd niet, zoals aan Verdi, de toegang tot het conservatorium ontzegd. De Franse regering heeft niet gezegd: ‘Fondsen kunnen niet worden verspild aan componisten van deze soort,’ zoals de Poolse regering zei over Frédéric Chopin.

Maar, zal men zeggen, hoe komt het dan dat op concerten zo goed als nooit werken van vrouwen worden uitgevoerd? Met evenveel recht kan men vragen: hoe komt het dat op concerten zo goed als nooit werken van Nederlandse componisten worden uitgevoerd? Grove's *Dictionary* geeft ongeveer evenveel vrouwelijke als Nederlandse componisten. Geldt voor die Nederlandse componisten, die ook nooit gespeeld worden, dat zij ‘onderdrukt, tegengewerkt, gediscrimineerd’ worden? Welnee. Voor al die Nederlandse componisten en al die vrouwelijke componisten en voor nog ettelijke duizenden andere componisten geldt dat hun werk nu eenmaal niet het niveau heeft van de ongeveer dertig componisten die altijd gespeeld worden. In de muziek moet men nu eenmaal zo geniaal zijn als Lili Boulanger om iets uitzonderlijke te presteren. Wie niet zo geniaal is, wordt vergeten. Dat is soms onterecht. Het werk van Augusta Holmes verdient zeker om vaker te worden uitgevoerd, maar dat zelfde geldt ook voor het werk van Hermann Goetz.

Ongetwijfeld zijn er vrouwelijke genieën geweest die in de keuken op hun knieën hebben gelegen. Ongetwijfeld zijn er mannelijke genieën geweest die in mijnen, fabrieken, en op schrale landbouwgronden op hun knieën hebben gelegen. Maar er zijn geen vrouwelijke genieën geweest die omkwamen op het slagveld voor zij konden bewijzen hoe geniaal ze waren.

Toen ik in de puberteit een genie wilde worden, heb ik, om te zien hoe ik dat moest bewerkstelligen, zoveel moge-

lijk biografieën van genieën gelezen. Wat mij toen vooral opviel was dat alle genieën al vanaf hun jeugd af aan worden tegengewerkt, onderdrukt, gepest en getreiterd. Genieën ondergaan als kind wat de jongen uit het verhaal ‘De elektriseermachine van Wimshurst’ van W.F. Hermans ondergaat. Als het waar is dat vrouwen onderdrukt worden, zouden er veel meer vrouwelijke genieën moeten zijn.

14 *Het paradijs en de hel*

Hoezeer het feminisme een ‘typiese middenklassebeweging is’ (Juliet Mitchell) blijkt vooral uit de houding van de meeste feministen tegenover het verschijnsel arbeid. Zelfs in *The feminine mystique* wordt buitenshuis werken omschreven als een levensvervulling schenkende, creatieve bezigheid, terwijl het opvoeden van kinderen en het uitvoeren van huishoudelijke taken wordt gezien als geestdodend, saai en onaangenaam. Friedan heeft haar boek geschreven omdat zij steeds vrouwen van middelbare leeftijd ontmoette die klaagden over de nuttelоosheid, de leegte, de saaiheid van hun bestaan. Maar ja, al die vrouwen waren zelf academisch gevormd en gehuwd met academisch gevormde mannen die over het algemeen niet in asbestfabrieken of op scheepswerven werkten. Friedan zag echter zelfwel in dat niet alle werk evenveel levensvervulling schenkt. Zij schreef dat ‘het voor

het werk van de Amerikaanse vrouw niet minder waar is' dat er na verloop van tijd een gevoel van leegte ontstaat 'dan voor het werk van het merendeel van de Amerikaanse mannen die aan de lopende band staan of in grote kantoren werken. Werk dat niet volkomen in overeenstemming is met de mogelijkheden van de man veroorzaakt ook bij hem een gevoel van leegte.'

Dit besef lijkt teloor te zijn gegaan in het latere feminisme. Bij Annie Romein-Verschoor staat nog nuchter over kantoorklerken: 'Ik weet ook wel, dat ze niet het grote Avontuur, maar dezelfde schrijfmachine van gisteren, de nukken van hun baas, de babbeltjes en kifterijtjes met de collega's, het kopje koffie van de vrouw van de conciërge tegemoet trekken.' Maar zelfs zij voegt daaraan toe: 'Maar dat neemt niet weg, dat hun levenssfeer in het algemeen wat ruineer is dan die van vrouwen.'

Ruimer misschien wel, maar ook prettiger?

Hoe dan ook: bij Ratier lezen we: 'Mannen kunnen er op uit trekken om de maatschappij te besturen en hun macht daarin uit te oefenen, hoe groot of hoe klein die ook is.' (Zal ik toch eens voorhouden aan de man die nu al dertig jaar lang kankerend vieze erlenmeyers omwast in de spoelkeuken van ons laboratorium.)

En als, och arme, vrouwen er een enkele keer opuit trekken, dan krijgen ze het beroerdste werk te doen. Zowel Hedy d'Ancona als Joke Smit citeren met instemming de wet van Sullerot: 'Vrouwen doen per land of per cultuur verschillend werk, maar zij oefenen die beroepen uit die minder prestige genieten en slechter worden betaald.'

De wet van Sullerot is slechts de helft van de waarheid. In de beroepen die het meeste prestige genieten vinden we inderdaad verhoudingsgewijs véél meer mannen, maar in de beroepen die het slechtst worden betaald en helemaal geen

prestige genieten zoals doodgraver, rioolwerker, rattenvanger, classificeerder, baggeraar, vuilnisman, plantsoenarbeider, sneeuwruimer en dergelijke vinden we zelfs uitsluitend mannen - tenminste in Nederland. In Italië en Engeland heb ik nog wel straatveegsters aan het werk gezien, iets dat bij ons bijna ondenkbaar is, maar ook daar worden de riolen door mannen schoongemaakt, de ratten door mannen gevangen, het vuilnis door mannen opgehaald en de doden door mannen begraven.

Met de wet van Sullerot heb ik de draak gestoken in een artikeltje in het NRC-*Handelsblad* waarin ik beweerde dat vrouwen in onze maatschappij geen doodgraver mogen worden en daarom ook als klein kind op hun verjaardag geen speelgoedbaartje, geen speelgoedkistje en geen speelgoedlijkkleedje krijgen. Annie Romein-Verschoor is betrekkelijk serieus op dat artikel ingegaan. Ze schreef: ‘Om de genoemde rotbaantjes staat niemand te dringen.’ Jammer dat ze er niet bij zegt dat die vaak geciteerde wet van Sullerot hier dan toch blijkbaar niet opgaat. Ze laat voorts doorschemeren dat het wellicht aan een ‘vleug feminisme’ te danken is dat die rotbaantjes exclusief aan mannen toevallen. Als dat waar is, betekent het dat het feminisme uiteindelijk toch niet geporteerd is voor gelijkheid. Wel in *Opzij* een Vrouwenkabinet presenteren, maar geen Vuilniswagenbevrouwing!

Nee, het feminisme is op het gebied van arbeid ook niet voor gelijkheid. In de feministische geschriften wordt net gedaan alsof alle werk leuk, prettig, creatief is, alsof je met werk ‘macht in de maatschappij kan uitoefenen’ en alsof beter werk altijd bij mannen, slechter werk altijd bij vrouwen terechtkomt.

Wie uit een milieu komt van Kleine Luyden weet wel beter. Die schaamt er zich van kind af aan voor om op de zo vaak gestelde vraag ‘wat doet je vader’ stamelend te moeten

antwoorden ‘hij is grafmaker’, en die schaamt zich nog meer als hij daarna bij de ander dat nauw merkbare, lichte afgrijzen waarneemt. Die weet ook dat alle arbeid buitenshuis in zo'n milieu gezien wordt als een kwaadaardige vloek, die op mannen rust en waarvan vrouwen en kinderen zijn vrijgesteld. In arbeiderskringen wordt vrouwenarbeid als een net zo verwerpelijk verschijnsel gezien als kinderarbeid, en daarom worden arbeidersvrouwen woedend als ze feministen ervoor horen pleiten dat vrouwen buitenshuis moeten gaan werken.

Mijn vader zei elke morgen, als hij om halfacht - alleen al dat onmenselijke tijdstip - naar de begraafplaats vertrok: ‘Nou, maar weer met frisse tegenzin beginnen.’ Daarvoor was hij tuinder geweest, moest hij om halfvier op om tomaten te plukken, daar de veilingauto ze om halfacht kwam halen. Vaak genoeg bleek dan 's avonds, als hij dank zij rugpijn nauwelijks nog bewegen kon, dat al zijn werk vergeefs was geweest omdat alle tomaten waren doorgedraaid. Geen wonder dat werk dan gehaat wordt. Geloof maar niet dat je macht in de maatschappij kan uitoefenen als je, zoals één van mijn ooms, mestrijder bent en altijd naar stront stinkt. En juist zo'n mestrijder die een badkamer nodig heeft, verdient niet genoeg om er een te laten aanleggen. Geen wonder ook dat je verzuurt als je voor een hongerloon op een baggermolen werkt, zoals de vader van één van mijn jeugdvrienden. Geen wonder dat haast alle mannen uit mijn jeugd verbitterd, boosaardig, humeurig of op z'n best ongelukkig waren. Volgens Shulamith Firestone is ‘een fabrieksbaantje nou ook niet bepaald wat mannen zich van het paradijs voorstellen, al is het dan ook beter dan de hel waarin vrouwen opgesloten zijn’. Ze weet absoluut niet waar ze over praat. Toen ik mijn eindexamen had gedaan en nog vier maanden vrij had voor ik zou gaan studeren, heb ik zestien weken in een tim-

merfabriek gewerkt. Ik weet zeker dat ik liever mijn hele leven lang me van 's morgens vroeg tot 's avonds laat zou willen opofferen voor tien van hongeroedeem schreeuwende kinderen op strozakken, dan dat ik ooit nog weer één maand op die fabriek zou willen werken. Als ik het woord ‘hel’ hoor, denk ik daaraan. Om zeven uur 's morgens moest ik de kachel aanmaken. Een paar keer werd deze de avond ervoor, zonder dat ik daarvan wist, met een ontplofbare stof gevuld zodat ik, na het afstrijken van een lucifer, midden in een steekvlam zat die mijn wenkbrauwen en mijn haar wegschroeide, het laatste blijkbaar als voorproefje van het kaal worden dat mij als een blij vooruitzicht streelde. (Alleen al omwille van het feit dat vrouwen nooit kaal worden heb ik ze van jongsaf tot gek worden toe benijd!) Expres stelden mijn collega's een lading veilingkistjes zo op dat ze over je heen vielen als je ze passeerde. Met twee man hielden ze rustig je hand even tussen de spijkermachine zodat al je knokkels ontveld waren en de handrug tot aan de pols helemaal open lag. Als je even weg was, stalen ze je getimmerde koppen (en je werd per getimmerde kop betaald). Opzettelijk zetten ze een pot teer onder je werkbank, zodat je als je 's morgens wilde beginnen, en je je ene voet naar voren zette, tot halverwege je kuit in de teer stond. Ach, het was leuk, verbazend leuk, echt creatief werk! Echt macht uitoefenen! Echt, zoals Joke Smit dat noemde, ‘actief en instrumentaal bezig zijn’. Lees in dit verband ook het prachtige verhaal ‘Werkweek’ van F.B. Hotz uit de bundel *Proefspel*. Zó werken, dat geeft nog eens levensvervulling!

Mijn broer heeft, veel langer dan vier maanden en bovendien zonder veel uitzicht op iets beters, als slijper in een metaalfabriek gewerkt. Niet bepaald het paradijs. Zo weinig het paradijs dat hij de voorkeur gaf aan veel slechter betaald vrouwenwerk: verpleger in een tehuis voor zwakzinnigen.

Ook voor de betere beroepen geldt trouwens dat ze in feite weinig verkieslijk zijn. Twee jaar heb ik als leraar biologie ‘de maatschappij bestuurd en daarin mijn macht uitgeoefend’. Nu, liever mijn hele leven achter de afwas dan ooit weer voor de klas.

Heus, die zogenaamde ‘wat ruimere levenssfeer’ van mannen is in vijfennegentig van de honderd gevallen een desillusie.

Het enige voordeel van werk buitenshuis is dat je ervoor betaald wordt en aldus financieel onafhankelijk bent van huisgenoten. Maar ja, je wordt wel financieel afhankelijk van je werkgever, dus dat voordeel is ook maar betrekkelijk. Bovendien gaf mijn vader vroeger - en zo ging het ook in alle andere arbeidersgezinnen waar ik over de vloer kwamzijn gehele weekloon aan mijn moeder. Zo was zij niet financieel afhankelijk van hem, maar hij van haar, omdat hij zo weinig verdiende dat er geen eigen zakgeld kon overschieten. Ik ben benieuwd of er nu nog arbeidersgezinnen zijn waar het zo toegaat - in ieder geval is er in gezinnen waarin men rond moet komen van het minimuminkomen heus geen sprake van een afhankelijkheidsrelatie van één der beide partners. Wie zelf geen stuiver heeft, kan een ander moeilijk financieel domineren.

Sullerot pleit ervoor dat alle vrouwen buitenshuis gaan werken. Dan moeten er, vindt zij, goede voorzieningen komen. Bij de groenteboer moeten voorgesneden groenten te verkrijgen zijn, zodat de vrouw als zij thuiskomt geen groenten meer hoeft voor te bewerken voor zij kan gaan koken. Ik zie dat al voor me. Een arbeidersvrouw gaat buitenshuis werken in een conservenfabriek. Wat moet ze daar doen? Groenten voorsnijden die ze dan zelf, later op de dag, duur mag gaan kopen. Sullerot vraagt zich - en dat is karakteristiek voor het feminisme - helemaal niet af wie dan die

groenten in fabrieken of winkels moeten gaan voorbewerken. Gastarbeiders? Vrouwen?

Het is overigens aardig om je af te vragen of de wet van Sullerot ook voor vrijetijdsbesteding geldt. Vroeger, zo'n twintigjaar geleden, visten alleen mannen. Nu zie je ook regelmatig vrouwen met een hengel aan de waterkant zitten. Is nu de status van het vissen omlaag gegaan? Ja, blijkbaar. Vroeger zag je nauwelijks vissende werkelozen en nu zie je ze overal langs de waterkant zitten.

Als kind maakte ik mij geen illusies over mijn werk later. Ik voelde mij in geen enkel opzicht bevoorrecht boven meisjes in mijn omgeving omdat ik wel, en zij niet, later een beroep zou mogen kiezen. In feite was ik mij er zelfs drommels goed van bewust dat meisjes tenminste nog de (kleine) kans hadden weg te trouwen uit het milieu, maar jongens niet. Daar ik al van jongsaf schrijver wilde worden en daarover steeds maar te horen kreeg dat je ‘daar je brood niet mee kan verdienen’ leek me de positie van huisvrouw zeer benijdenswaardig. Waren je kinderen naar school dan had je, leek mij, best tijd om te schrijven, en ik was er in ieder geval van overtuigd dat je, als huisvrouw, nog heel wat meer kans had om aan schrijven toe te komen dan als tuinder, of doodgraver of mestrijder. Daar ik echter geen huisvrouw worden kon, leek het me het beste om onderwijzer te worden. Dat was tenminste een beroep met lange vakanties en prettige werktijden. Hoe ik dat moest worden, stond mij niet helder voor ogen en bovendien hing mij - ik was mij daarvan al heel vroeg bewust omdat één van mijn vele ooms als militair naar Indonesië moest om daar onze koloniën te behouden - als een zwaard van Damocles de militaire dienst boven het hoofd.

Zeldzaam bevoorrecht heb ik meisjes altijd gevonden om-

dat zij daarmee geen rekening hoefden te houden. Al wat ik als kind over militaire dienst hoorde, maakte mijn afschuw ervan steeds groter. Toen ik op de middelbare school zat en het snel naderbij kwam, hoorde ik over zelfmoorden van rekruten in Ossendrecht en besloot ik alles op alles te zetten om aan de militaire dienst te ontkomen. Daar je uitstel kreeg als je ging studeren, koos ik, al zag ik er huizenhoog tegenop om Maassluis te verlaten, en al ging mijn belangstelling helemaal niet in de eerste plaats die richting uit, voor biologie. Snel ontdekte ik dat ik het een verschrikkelijke studie vond - hoofdzakelijk omdat ik veel moest tekenen - maar ik hield vol. Niet omdat van jongens nu eenmaal wordt verwacht dat ze vol zullen houden, daar het hun 'sexestereotype rol is om zich voor te bereiden op een beroep', maar omdat ik anders in dienst zou moeten. 'Mannen,' aldus Petra de Vries in *Socialisties Feministiese teksten 3*, 'beoordelen zichzelf niet in termen van net zo slim zijn als vrouwen en zeggen niet dat ze door studeren aan een huwelijk ontsnapt zijn.' Nee, misschien niet, maar wel dat ze door studeren aan militaire dienst ontsnapt zijn.

Van geen enkele vrouw in deze maatschappij wordt anderhalf jaar van het leven afgepakt. Zij hoeven geen 'soldaat' te worden. Toch durven zij zich onderdrukt te noemen, ofschoon ze in de loop van de geschiedenis haast altijd gevrijwaard zijn geweest van het krijgsbedrijf. Ze durven te beweren dat hun geschiedenis is weggemaakt, terwijl de geschiedenis van miljarden naamloze mannen in twee woorden kan worden opgeschreven: hij sneuvelde.

Hoe interpreteren feministen het feit dat mannen wel, vrouwen niet tot zo iets absurds geroepen worden? Pleiten zij voor gelijkheid, voor de invoering van militaire dienstplicht voor vrouwen? In *Opzij* van maart 1979 heeft Cisca Dresselhuys een aantal vrouwen hierover geïnterviewd.

Sommigen vinden dat vrouwen als consequentie van de gelijkheid, ook gevechtstaken moeten aanvaarden; anderen menen dat het leger een onderdeel is van de walgelijke mannencultuur waarmee vrouwen niets te maken moeten willen hebben.

Veel mannen zouden er ook dolgraag niets mee te maken hebben, maar ja, zij krijgen een oproep.

Voor mij, nog altijd gelovend in echte gelijkheid, is het onverteerbaar dat mensen, slechts op grond van de sexe waartoe zij behoren, verplicht kunnen worden iets te doen waar ze een hartelijke afschuw van hebben. Als ik mij probeerde voor te stellen wat ik na mijn studie zou gaan doen, schoot mij telkens te binnen dat ik eerst in militaire dienst zou moeten. Omdat je, als leraar, misschien voor vrijstelling in aanmerking kwam, ging ik voor de klas staan. Maar les geven vond ik zo iets verschrikkelijks dat ook dat voor mij geen mogelijkheid opleverde om eruit te blijven.

Hoe benijdde ik, toen ik mij op 17 juli 1968 in de Jan van Schaffelaarkazerne moest melden, hen die nooit dienstplichtig soldaat konden worden!

15 *De universiteit*

Zo probeerde ik via een studie die mij aanvankelijk niet aanstond, te ontsnappen aan iets dat mij nog veel minder aan-

stond, maar mij, op grond van het feit dat ik een man was, boven het hoofd hing. Daar in mijn milieu nog nooit iemand aan een universiteit had gestudeerd, vertrok ik met een minieme kennis van het academische leven naar Leiden. Ik was er heilig van overtuigd dat ik bij het betreden van de universiteit - die ik mij als een heel grote school voorstelde - onmiddellijk kaal zou worden geschoren. En ook toen benijdde ik de bevoorrechte meisjes die hun haar mochten houden. Gelukkig bleek dat een waandenkbeeld; je werd slechts kaal geschoren als je je aansloot bij het Leids Studenten Corps of bij de gereformeerde studentenvereniging S.S.R. Daar ik nog nooit in mijn leven lid van enige vereniging was geweest, en vast van plan was ook nooit ergens lid van te worden, hield ik mij ver van alles wat maar op studentenverenigingen leek. Zo bleek ik opeens een 'knor', een figuur waarop met verachting werd neergezien door de andere studenten. Spoedig ontdekte ik dat aan de universiteit jongens afkomstig uit arbeiderskringen even zeldzaam waren als Vergeten Blaasjeskruid in een bemest laagveenmoeras, terwijl er wel veel verwende èles rondliepen, leden van de Vereniging voor Vrouwelijke Studenten te Leiden.

In feministische kringen wordt ook de universiteit gezien als een sexistisch mannenbedrijf waar vrouwen niet aarden kunnen. Yvonne van de Mosselaar beweert: 'Voor het universitaire onderwijs geldt, dat we er als vrouw recht op hebben. Maar zolang de daar gehanteerde opvatting over wetenschap bedrijven nog altijd de pseudo-universele, pseudo-neutrale, de in feite aan één oog blinde, halfzijdig verlamde Narcissus is, zal het percentage vrouwen dat bevredigend studeert en haar studie afmaakt, niet zoveel stijgen.'

Los van het oer-kreupele Nederlands ('de opvatting over wetenschap bedrijven is Narcissus' - wat mag dat in Gods-

naam wel betekenen?) en los van de sexistische mededeling dat vrouwen *als vrouw* (niet als mens, niet als begaafde, niet als geïnteresseerde, maar als vrouw) recht op universitair onderwijs hebben, staat hier iets dat volstrekt bezijden de waarheid is. Aan de universiteit gedijen vrouwen en meisjes juist bijzonder goed - omdat het een uiterst beschermd milieu is, een druivenkas met zorgzaam gekoesterde Frankenthalers. Bovendien zou deze opmerking van Van de Mosselaar betekenen dat naarmate in een vak meer echte wetenschap wordt bedreven, meer vrouwen afvallen. Het tegendeel is waar. Uit de *Sociale atlas van de vrouw* leren we dat er bij de natuurwetenschappen hoegenaamd geen verschil is in studierendement tussen jongens en meisjes. Bij medicijnen is het verschil iets groter en pas bij pseudo-wetenschappen als psychologie, sociologie en literatuurwetenschap is een opvallend verschil waar te nemen.

Dat zoveel vrouwen hun studie niet afmaken ligt niet aan de wijze waarop aan de universiteit wetenschap wordt bedreven, en ook niet aan minder goede begeleiding van meisjesstudenten dan van jongensstudenten, zoals Hannemieke Stamperius in een stelling bij haar proefschrift beweerde (hoe beter een student is, des te minder begeleiding heeft hij nodig), maar uitsluitend aan de lamlendigheid van de meisjes zelf, aan het ontbreken van enige motivatie om iets van de studie te maken, en aan het feit dat veel meisjes, zoals ik zelf tientallen malen heb mogen aanschouwen, maar wat graag in het huwelijk vluchten om geen tentamens meer te hoeven doen.

Wie mij niet gelooft, moet Lia Hobbs maar lezen. Zij schreef: ‘Een voorbeeld. Op het ogenblik dat ik dit schrijf woon ik tijdelijk op het terrein van een universiteit en wel in het gebouw voor de staf en de studenten die al een graad hebben. De universiteit en al haar faciliteiten is hier niet meer

dan 800 meter vandaan - toch loopt maar één vrouw op de honderd vrouwen uit mijn blok college. Ze zijn allemaal jong, ze hebben allemaal hun leven nog voor zich; de meesten hebben twee of drie kinderen maar zij kunnen zonder meer een gratis oppas krijgen. Het is een veelgehoorde kreet dat ontwikkeling voor de vrouw de weg opent naar de buitenwereld en dat er aan de gehuwde vrouw en moeder een verscheidenheid van programma's aangeboden zou moeten worden op voor haar geschikte tijden en plaatsen. Een speciale beroepsopleiding op universitair niveau brengt voor een getrouwde vrouw problemen met zich mee, maar daar gaat het hier niet om. Waar het wel om gaat is of er een levendige en blijvende leergierigheid is, een verlangen naar ontwikkeling. Overal om me heen zie ik echter bewijzen van het tegendeel. Je vraagt je alleen wél af, hoe toegankelijk ons onderwijs dan moet zijn wil de vrouw eraan gaan deelnemen. Zelfs een met de vrouwenbeweging sympathiserende vrouw zal moeten toegeven dat het merendeel van de vrouwen geen gebruik heeft gemaakt van de mogelijkheden die er waren voor voortgezet onderwijs.'

Een timmerfabriek, een scheepswerf, een rioolwaterzuiveringsinstallatie, ja, dat zijn (nog?) mannenbedrijven waarin vrouwen niet aarden kunnen, maar de universiteit? Het is zonder enige twijfel het prettigste, meest beschermde milieu ter wereld.

Zelfs ik, afkomstig uit zo'n heel ander milieu, kon me gemakkelijk handhaven aan de universiteit, al voel ik mij tot op de dag van vandaag schuldig omdat ik in zo'n wereld gebleven ben, terwijl de vrienden uit mijn jeugd scheepswerflasser of classificeerder of bootwerker zijn geworden en vuil werk moeten doen voor een maandloon dat een hoogleraar in drie dagen verdient.

Echter, niet slechts het universitaire milieu, maar ook de

wetenschap zou vrouwen afschrikken omdat, volgens diverse feministen, de wetenschap zelf sexistisch zou zijn. ‘Aan zogenaamde algemene theorieën liggen sexistische vooronderstellingen ten grondslag,’ zegt Petra de Vries. Waarschijnlijk geldt dat inderdaad voor sommige sociologische en psychologische theorieën. Als je met vragenlijsten langs de deur moet - ‘veldwerk’ heet zo iets dan - om erachter te komen of mensen voor het naar bed gaan nog wel een plas doen en je stelt vast dat 45% wel watert, 37% niet en dat 18% ‘weet niet’ opgeeft - nou, reken maar dat je dan sexistisch bezig bent. Want je moet die getallen ook nog naar geslacht en politieke overtuiging uitsplitsen. Dan stel je bijvoorbeeld vast dat van die 45% ruim 80%, behoort tot het CDA. Als dan je slotsom is: altijd wel gedacht dat het grote zeikerds waren, wordt je conclusie uiteraard wel heel sterk beïnvloed door je politieke overtuiging.

Het lijkt er nu misschien op dat ik sociologisch onderzoek belachelijk probeer te maken, maar men moet zelf maar eens het rapport over de rol van de vrouw in Nederland anno 1974 bekijken. Daarin vind je tabellen waarin nietszeggende antwoorden op volstrekt onbenullige vragen uitgesplitst zijn naar geslacht, politieke overtuiging, opleidingsniveau en dergelijke.

Is echte wetenschap nu ook sexistisch? Petra de Vries geeft een voorbeeld van sexistisch onderzoek in mijn eigen vak. ‘Ik was gefascineerd door een artikel in *Science*,’ schreef ze, ‘dat ik toevallig opensloeg. Een studie over een apenkolonie. De belangrijkste observatiekategorieën waren daarbij bijvoorbeeld hiërarchie, dominantie, agressiviteit en niet bijvoorbeeld sociaal gedrag, samenwerking, knuffelgebeurtenissen.’

Een uiterst ongelukkig voorbeeld. Is agressiviteit geen sociaal gedrag? En wordt dominantie bij apen - zie bijvoor-

beeld het onderzoek van Frans de Waal aan chimpanseesniet juist heel vaak door samenwerking bereikt? Eén van de manieren om dominantie bij apen vast te stellen bestaat uit de bestudering van ‘grooming’, het elkaar vlooien, of om het in de kindertaal van De Vries te stellen, uit de bestudering van ‘knuffelgebeurtenissen’. De Vries laat haar mededeling over de apenstudie volgen door de opmerking: ‘Het mechanisme is duidelijk: je kijkt naar de wereld om je heen met wat psychologen een “mental set” noemen - verwachtingen en ideeën die je blind maken voor andere gedachten en ideeën - met normen en waarden die in jouw leven belangrijk zijn, om vervolgens bewijzen te vinden voor het objektieve bestaan daarvan buiten jezelf om en die te presenteren als eeuwige waarheden.’ Ja, dat is nu precies wat De Vries hier zélf doet. Ze slaat een tijdschrift open, ziet dat er aan dominantie gewerkt wordt, kijkt verder helemaal niet naar wat er staat, en concludeert alleen maar: mannen werken wel aan dominantie en niet aan knuffelgebeurtenissen, terwijl je dominantie nu juist op grond van die knuffelgebeurtenissen vaststelt.

Alsof, nog los daarvan, het trouwens niet sexistisch is om onderzoek aan agressie te willen afschaffen omdat dat sexistisch zou zijn.

Verderop zegt De Vries: ‘Voor de doe-het-zelvers. Pak een willekeurig wetenschappelijk boek of artikel, bedenk wat jij over dat onderwerp zou willen weten, hoe jij onderzoek zou doen en wat voor soort konklusies je wilt hebben en let op hoe vrouwen er wel of niet in voorkomen. Seksisme-kritiek is niet moeilijk als je niet meer gewend bent om met mannenogen te kijken.’

Een willekeurig wetenschappelijk boek? Een werk bijvoorbeeld over het periodiek systeem der elementen, of over de reductiedeling bij afwijkende karyotypen, of over

de bouw van celwanden bij meerzaadlobbigen? Een boek over de astrofysica of over de kristallografie? Een verhandeling over elektrotechniek? Zeker, vrouwen komen zelden voor in die boeken. Mannen ook. Seksisme-kritiek niet moeilijk? Wil Petra de Vries laten zien hoe dat in zijn werk gaat bij leerboeken over stralengenetica en mineralogie?

Voor de natuurwetenschap geldt niet wat Virginia Woolf schreef: 'De wetenschap is niet geslachtloos; zij is een man, een vader, en is ook besmet.' Toon nu eens aan, feministen, dat dat ook voor fysica en chemie en astronomie geldt. Kom nu eens met goede voorbeelden uit die wetenschappen in plaats van met voorbeelden uit armzalige disciplines als de psychologie en de sociologie.

Opmerkelijk is dat vrouwen juist in vakken als scheikunde, wiskunde en natuurkunde even goede resultaten behalen als mannen. Zouden studie-motivatie en aanleg dan toch de doorslag geven? Juist die neo-positivistische vakken zouden vrouwen toch het meest moeten afschrikken? Want wetenschap, aldus Petra de Vries, 'is objektief, nuchter, afstandelijk en rationeel, haast per definitie geen vrouwelijke bezigheid'. Wetenschap beweegt zich, volgens Hanneke van Buuren, 'onder het neopositivistischejuk'. Daarom moet er, volgens Yvonne van de Mosselaar 'een nieuwe wetenschapsopvatting ontwikkeld worden, waarin vrouwen zich kunnen terugvinden, uitgaande van de vrouwelijke belevingswereld'. Ook Andreas Burnier en Stephanie de Voogd hebben her en der geklaagd over de objectieve, rationalistische, nuchtere wetenschap.

Alle feministen van naam zijn, voorzover ze gestudeerd hebben, afgestudeerd in vakken als sociologie, psychologie, rechten, pedagogiek, geschiedenis en aanverwante takken van de menswetenschappen. Daardoor is er zelfs niet één bij

die enig benul heeft van de natuurwetenschap. Zouden feministen dat wel hebben, dan zouden ze weten dat natuurwetenschap allerminst een nuchtere, objectieve, afstandelijke en rationele bezigheid is. Er zijn helaas ook maar weinig romans waarin beschreven wordt hoe natuurwetenschappers te werk gaan (met *Nooit meer slapen* van W.F. Hermans, *The new man* en *The AfTair* van C.P. Snow lijkt de lijst al haast volledig) en daardoor heeft zich bij al deze dames volkomen ten onrechte het beeld vastgezet van kille, afstandelijke pluizers die emotieloos te werk gaan. Sinds 1966 heb ik op vier verschillende laboratoria gewerkt en ik heb nergens anders zoveel emotie, zoveel hartstocht, zoveel enthousiasme gezien als daar. Nooit eerder ook ontmoette ik mensen die zoveel plezier hadden in hun werk.

Wie gelooft dat natuurwetenschappers koude, fantasieloze mensen zijn, moet maar eens een van hun congressen bijwonen. Waar elders vind je zulke heftige, hartstochtelijke, emotionele discussies? Juist bij deze wetenschappen waarbij mensen vaak sterk emotioneel betrokken zijn, is het nuttig dat cijfers en metingen af en toe voor afstand zorgen, envoor de mogelijkheid om elkaar te overtuigen voordat je elkaar in de haren vliegt (en dat gebeurt trouwens toch).

In de natuurwetenschap zijn cijfers en berekeningen voor alles hulpmiddelen om anderen te laten zien hoe men zijn onderzoek heeft gedaan. Het valt mij altijd weer op dat, als bij ons psychologen een bijvak komen doen, wij ons tegen hen moeten verdedigen. Zij vinden over het algemeen dat wij veel te weinig objectief te werk gaan. Hun statistische methodieken zijn meestal veel verder uitgewerkt dan die van ons. Bij hen lijkt statistische verwerking van de resultaten geen middel meer, maar doel. Zij zijn koningsgezinder dan de koning zelf. In hun ijver om de methoden der natuurwetenschap op de psychologie toe te passen zijn zij doorge-

slagen naar het andere uiterste. Kan het zijn dat sommige feministen tegen deze objectiviteit protesteren en abusievelijk menen dat zij daarmee tegen de natuurwetenschappelijke methodiek protesteren? Het zou mij niet verbazen.

Het is jammer dat de hedendaagse natuurwetenschap zodanig ontoegankelijk is geworden voor gewone stervelingen dat er daardoor allerlei waandenkbeelden over ontstaan, niet alleen binnen maar ook buiten het feminisme. Daarom gaan allerlei mensen pseudo-wetenschappen omhelzen, en zie je overal om je heen de bloei van 'nieuwe manieren van kennen en weten' zoals Hanneke van Buuren ze noemt. Helaas bestaat het meeste daarvan uit middeleeuwse wartaal, die in eenvoudige boekjes nu eenmaal gemakkelijk aan de man/vrouw gebracht kan worden. Wie een boek leest over moderne astrofysica maakt kennis met iets dat mystieker en verhevener is dan het werk van Ruusbroec. Wie zich verdiept in de theorie der zwarte gaten, komt over het heelal iets te weten dat opwindend en aangrijpend is. Wie het zeldzaam inspirerende boek van Hofstadter leest (*Gödel, Escher, Bach*), leert inderdaad iets over nieuwe manieren van kennen en weten. Zo'n boek zou, was het voor iedereen toegankelijk, korte metten kunnen maken met al die alternatieve onzin waarmee we vandaag de dag worden bestookt. Welke feministe neemt op zich aan te tonen dat Hofstadter sexistische opvattingen in zijn boek heeft verwerkt? Welke feministe pakt *Facing Reality* van Eccles aan? Voor mij zijn dat de meest inspirerende boeken die ik de laatste jaren onder ogen heb gehad. Zij bewijzen dat er maar één soort wetenschap is, en dat die wetenschap per definitie niet sexistisch kan zijn. In de natuurwetenschap kun je de wet van Ohm rustig de wet van Thante noemen en blijft toch de stroomsterkte gelijk aan het spanningsverschil gedeeld door de weerstand. Ook als een vrouw de relativiteitstheorie had

ontwikkeld, zou E gelijk zijn aan mc^2. Dit is een verbazend troostrijke gedachte.

16 *De vrouw bestaat niet*

Op 14 juni 1963 kocht ik een boek waar ik al lang naar had gezocht: *Le deuxième sexe* van Simone de Beauvoir. Hoewel ik het betreurde dat ook zij weer zulke oneigenlijke mannelijke auteurs als Montherlant, D.H. Lawrence, Claudel, Breton en Stendhal kritiseerde om hun beeld van de vrouw (en waarom niet Proust of Flaubert of Roger Martin du Gard?) las ik het lijvige werk toch met grote instemming. Vrouwen en mannen waren, los van hun anatomie, niet meer verschillend van elkaar dan individuen verschillend van elkaar zijn, en de vrouw diende haar verzorgende taak op te geven (niet, volgens mij, omdat het een vernederende, tweederangs bezigheid was, maar omdat ze daarmee op subtiele wijze haar man en haar kinderen kon domineren). Door *Le deuxième sexe* was mijn belangstelling gewekt. Ik las *The subjection of women* van John Stuart Mill en *A vindication of the rights of women* van Mary Wollstonecraft en geleidelijk groeide mijn interesse voor een onderwerp waar toen, in het begin van de jaren zestig, nauwelijks over gesproken werd. Kort nadat het verscheen las ik *The feminine mystique* van Betty Friedan. Her en der probeerde ik meisjes zover te krij-

gen dat zij dat boek ook lazen. Ik was er nieuwsgierig naar wat zij ervan zouden vinden. Op practica praatte ik over Friedan, en op excursies nam ik haar boek mee, en altijd was er, voordat de colleges begonnen, nog wel gelegenheid even een citaat uit De Beauvoir en Friedan te bespreken. Dat alles leidde ertoe dat een groepje biologen mij vroeg of ik niet eens, voor de Leidse biologen club, een lezing wilde houden over het onderwerp dat mij blijkbaar zo na aan het hart lag. Nu, dat wilde ik wel, en zo hield ik op een avond, onder de titel *De vrouw bestaat niet* een lezing over Simone de Beauvoir, Betty Friedan, Margaret Mead en *Dokter Zjivago* van Boris Pasternak. De titel veroorzaakte aanvankelijk nogal wat opschudding. Maar ik legde hem als volgt uit. Altijd, zei ik, wordt er - zie maar naar liet boek van F.J.J. Buytendijk -, gesproken over ‘de vrouw’ alsof je alles wat erover vrouwen te zeggen valt onder één noemer kunt samenbrengen. Maar zo'n noemer bestaat helemaal niet. Het is zinloos om over ‘de vrouw’ te spreken, net zoals het zinloos is om over ‘de man’ of over ‘de mens’ of over ‘het dier’ te spreken. Onder verwijzing naar de boeken van Ruth Benedict, van Malinowski en van Margaret Mead betoogde ik dat er geen ‘mannelijk’ en ‘vrouwelijk’ gedrag bestaat dat bij allerlei stamverbanden en in allerlei samenlevingen hetzelfde is. Voorts beweerde ik dat vrouwen in menig opzicht bevoorrecht zijn, en allerminst geneigd om hun bevoorrechte positie op te geven. Daarbij citeerde ik nogal driftig uit Mary Wollstonecraft. ‘They have chosen rather to be short-lived queens than labour to obtain the sober pleasures that arise from equality. They are provided with food and raiment, for which they neither toil nor spin.’ Vrouwen, zei ik, kwamen niet in rotberoepen terecht en ze werden door de justitie, door de dood en door het leven zelf, dat hun veel minder erfelijke ziektes meegaf, beter behandeld dan mannen.

Ik zei ook dat de normen voor vrouwen losser waren. Twee lesbische vrouwen, merkte ik op, mogen gerust gearmd over straat lopen. Niemand zal er iets van zeggen. Ze kunnen ook samen wonen zonder dat erover gepraat wordt. Maar twee homosexuele mannen kunnen niet gearmd over straat lopen en als zij samen gaan wonen, wordt er wel over gepraat. Voorts mogen vrouwen de kleren van de andere sexe dragen, maar mannen worden geverbaliseerd als zij de kleren van de andere sexe dragen. Maar, zo beweerde ik, die bevoorrechting duidt alleen maar op ongelijkwaardigheid. Net zoals kinderen beschermd en bevoorrecht zijn - uit hoofde van hun onmondigheid - zo zijn vrouwen bevoorrecht. Net zoals een hond op straat wel zijn behoefte mag doen, maar een mens niet, zo mag een vrouw op straat wel een broek dragen, maar een man geen rok.

Ik pleitte ervoor dat er een einde zou komen aan deze discriminerende bevoorrechting. Toen ging ik over naar het tweede deel van mijn lezing, een behandeling van Pasternaks boek, waar, zo zei ik, alles al in stond. In dat boek immers moest een arts, Joeri Zjivago, kiezen tussen twee vrouwen, tussen zijn echtgenote Toni en zijn minnares Lara. Dat was niet de stereotiepe keuze tussen een sleurhuwelijk en een opwindende relatie, maar tussen twee heel verschillende vrouwen, van wie Joeri Zjivago allebei zielsveel hield, twee vrouwen die in alle opzichten elkaars tegenpool waren. Toni was de moeder, de huisvrouw, maar ook de oude kameraad die ‘nooit een opheldering eiste en altijd zo vol begrip was’ en die toch ‘het meest ongenaakbare en gecompliceerde bleek dat Joeri zich kon voorstellen: een vrouw’. Lara deed mee aan schietwedstrijden met korte mauser-geweren. Op kerstavond beschoot ze, toen ze nog jong was, een officier van justitie. Als Joeri aan het front arriveert, blijkt Lara er al te zijn, terwijl Toni als moeder - en misschien wel juist omdat

zij moeder wordt - eenzaam achterblijft. Schrijft Pasternak niet: ‘Over iedere barende moeder ligt diezelfde glans van eenzaamheid, van verlatenheid, van aan zichzelf te zijn overgelaten. De man heeft er op dat moment, op dat meest essentiële van alle momenten zo weinig mee te maken, dat het wel lijkt alsof hij er nooit geweest is en alles zomaar uit de hemel is komen vallen.’

Ik beweerde (achteraf gezien wel grappig overigens) dat wij mannen als Joeri Zjivago zouden moeten kiezen tussen Toni en Lara, en dat dat geen keus was tussen een saai, huiselijk leven en een opwindend bestaan, maar dat het juist zo frappant is dat Joeri Lara, steeds als hij haar terugziet, aantreft bij een stapel wasgoed. Hoofdstuk v, deel 8: ‘Voor Lara lag een stapel gemangeld wasgoed. Zij was aan het strijken.’ Hoofdstuk IX, deel 5: ‘In de kamer hangt de lichte brandgeur van gestreken goed.’

Ik citeerde de zin: ‘Ook reikte hij Lara de behulpzame hand bij al die huishoudelijke bezigheden, die steeds weer opnieuw voor haar opdoken en waarmee zij al vanaf de vroegste ochtend bezig was’ en ik verdedigde (was ik toen bezig mijzelf als modelechtgenoot aan de vrouw te brengen?) dat ‘behulpzame’ hand hier nog te weinig was; dit soort werk diende eerlijk over beide partners verdeeld te worden. We konden niet terug naar het huishouden van Joeri en Toni, waarbij niet moeder Toni, maar het personeel al dat soort werk deed. Vanzelfsprekend haalde ik aan wat Lara zegt in hoofdstuk XIV, deel 7, en wees ik erop dat zij, juist zij die zoveel dapperder is dan Joeri, zegt: ‘Je moet me voortdurend onder de duim houden. Je moet me er steeds aan blijven herinneren dat ik je slavin ben, die jou blindelings liefheeft en zich overal bij neerlegt.’ Even verderop spreekt ze echter over een ‘kroon van gelijkheid, geen standpunten, geen graden, geen hoog en geen laag, maar volko-

men gelijkwaardigheid'. Ik hield mijn gehoor voor dat juist zij spreekt over onder de duim houden en dat juist zij het woord slavin in de mond neemt, omdat zij de meest dominerende is.

Lara, betoogde ik, had net zo'n keuze moeten doen als Joeri, de keus tussen de wonderbaarlijke Pave! Pavlovitsj Antipov - zij zegt over hem: 'Hij is een man van geweldige betekenis, een grote, oprechte persoonlijkheid, en ik ben maar een stuk vuil, in vergelijking met hem ben ik niets' - en de zwakke, menselijke Joeri. Ik hield mijn gehoor voor dat zij, Lara, al had doorzien dat 'in kwesties van praktische aard ondernemende, zelfverzekerde, gebiedende mannen niet te vervangen zijn' maar dat 'in hartstaken die hanige, besnorde zelfvoldaanheid weerzinwekkend was'.

Voor ons allemaal, zei ik toen - maar ja, hoe oud was ik he-lemaal, net twintig - komt het moment waarop we zullen moeten kiezen tussen Toni die zoals ze zelf zegt 'ter wereld is gekomen om het leven te vereenvoudigen en de juiste oplossingen te zoeken', en Lara die volgens haar ter wereld kwam om 'het leven gecompliceerd te maken en op een dwaalspoor te brengen'. En tot slot hield ik mijn toehoorders nog de regel voor die ik de meest onvergetelijke uit het boek vond: 'Een mens wordt geboren om te leven en niet om zich op het leven voor te bereiden.'

Ach, het zal wel enigszins pathetisch geklonken hebben, zeker naar het slot toe, en het was ook tamelijk onbeholpen geformuleerd allemaal, maar toch discussieerden wij erover tot diep in de nacht en een paar dagen later vroeg éénvan mijn toehoorders of ik de lezing misschien ook voor een ander groepje studenten wilde houden, en ik deed het, vertelde tegen wildvreemde mensen dat er volgens mij niet zo iets bestond als 'de man' en 'de vrouw' omdat geen twee vrouwen genoeg op elkaar leken en genoeg van twee willekeurige

mannen verschilden, om ze onder die ene noemer van het woord vrouw te brengen. Van het een kwam het ander. Ik, die bijeenkomsten verfoeide, die nooit dispuutsvergaderingen bijwoonde, of avondlezingen bezocht, ik hield mijn lezing steeds voor een ander gezelschap, ik beklom wankele trappen naar hellende mansardes, ik trad op in bouwvallige huizen en studentenflats, en het leek net of ik hoe langer hoe meer ging lijken op Joeri Zjivago en of ik, pratend over de vrouw die niet bestond, alleen nog maar op zoek was naar Lara.

Mijn vriend Hans vroeg of ik de lezing ook wilde houden voor het eerstejaarsdispuut Antichambre van de studentenvereniging Socrates. Aarzelend stemde ik toe daar ik al wat met verenigingen uitstaande had, wantrouwde. Niettemin zat ik, met mijn achterwerk direct op de veren, in een versleten fauteuil, en weer hield ik mijn lezing voor eerstejaarsstudenten die werden voorgezeten door een derdejaarsstudente, een klein meisje met platinablonde krullen en scherpe, bijna strenge lijnen bij de mondhoeken die na afloop van de lezing tamelijk vinnig vragen stelde en die, zo bleek later, het had aangedurfd om als enige van haar jaar Sanskrit te gaan studeren - haast het toppunt van individualisme leek me, en dat vervulde me met de grootst mogelijke bewondering. Nee, ze leek niet op Lara zoals ik mij haar voorstelde en ik zag in haar kleine, maar prachtige handen nog lang geen mauser-geweren, maar toch beviel het mij wel dat ze mij zo boosaardig van repliek diende. Speciaal voor haar las ik een extra stukje voor uit het boek der boeken, het slot van hoofdstuk 13, deel 13. ‘Vind je het eigenlijk niet verwonderlijk dat ik, een zwakke vrouw, aan een zo verstandige man als jij moet uitleggen, wat er momenteel met het leven rondom ons gebeurt, en waarom zoveel gezinnen, waaronder het jouwe en het mijne uiteenvallen? Alsof het een kwestie van

mensen is, van het samengaan of het uiteenlopen van karakters, van liefde of gebrek aan liefde. Al het afgeleide en gelijkgestemde, al wat betrekking heeft op het alledaagse, op het samenleven en de orde van de mensen, is gelijk met de omwenteling van de hele gemeenschap tot stof vergaan. Het enige dat bleef, was de van zeden en gewoonten losstaande en ook nimmer aangewende kracht van het naakte, van alles beroofde meegevoel, waardoor er niets veranderd was omdat het door alle tijden heen al gekleumd en gerild had en zich aangetrokken had gevoeld tot zijn naaste, die even naakt en eenzaam was als hij. Jij en ik zijn als Adam en Eva, de twee eerste mensen, die bij de aanvang van de wereld niets hadden om zich mee te bedekken. Nu, bij het einde van de wereld, zijn wij even ongekleed en dakloos als zij. Jij en ik zijn de laatste herinnering aan al dat onschatbaar grote, dat in de vele duizenden jaren tussen hun en ons bestaan tot stand is gebracht. En ter herinnering aan deze verdwenen wonderen ademen wij en hebben wij lief, huilen wij, houden wij ons aan elkaar vast en vlijen wij ons tegen elkaar aan.

17 *Het huishouden*

‘Onder vrouwen,’ zegt John Stuart Mill in zijn beroemde boek, ‘is geen groot taalgeleerde te vinden, doch welke vrouw heeft het Sanskrit bestudeerd?’ Moest ik daar steeds

aan denken toen ik, mijn lezing houdend, tegenover een studente zat die Sanskrit studeerde? Ik herinner mij dat niet meer; wel heb ik later vaak aan een andere uitspraak van Mill moeten denken: ‘De beste gelegenheid die een man in de regel kan hebben om het karakter van een vrouw te bestuderen, is bij zijn eigen vrouw; de omstandigheden zijn gunstiger, en de gevallen van sympathie niet zo uiterst zeldzaam.’ Nu ik al veertienjaar met deze studie bezig ben, neig ik er nog meer dan vroeger toe om te zeggen dat er niet zo iets bestaat als ‘vrouwelijk’ en ‘mannelijk’ denken en voelen. Verschillen genoeg, maar die zijn allereerst al nauwelijks in woorden te vangen, en in de tweede plaats zijn het verschillen die los staan van zulke categorieën als verstand, gevoel, intuïtie, invoelingsvermogen en al die andere zaken waarvan sommige feministen denken dat ze bij vrouwen wel, bij mannen niet gevonden worden.

Hoe het ook zij, in de maanden na de lezing leerde ik haar steeds beter kennen, en geleidelijk aan kwam het ervan dat ik elke avond bij haar at. In het allereerste begin vond ik het prachtig dat er, terwijl ik daarvoor in de Mensa steeds gaarkeukenvoedsel had moeten eten, zomaar elke avond een vegetarische maaltijd voor mij werd klaargemaakt. Maar allengs begon het mij steeds meer te hinderen dat ik niets deed aan het voedsel dat mij werd voorgezet. Thuis had ik, in het schuurtje achter ons huis, af en toe op een petroleumstel patat mogen bakken - met desastreuze resultaten overigensmaar hoe je moest koken had ik nooit geleerd. Mijn moeder gaf dat werk niet graag uit handen. Mijn broer heeft zo af en toe weleens mogen koken; voor mijn zuster en mij was dat niet weggelegd. Omdat ik niets van koken afwist, en daarmee dus niet helpen kon, stelde ik Hanneke voor dat ik tijdens het koken zou voorlezen. Zij zou, uien snijden, tegelijkertijd kennis kunnen nemen van de wereldliteratuur, want

daar wist ze ongeveer evenveel van af als Nicolaas Matsier of Tom van Deel, en ik zou daarmee iets terugdoen voor al die maaltijden. Zo las ik jarenlang, mijn stem vaak verheffend boven bruisend water, de ene roman na de andere voor. Het heeft mijn kijk op de romankunst ingrijpend gewijzigd. Schrijvers die ik altijd hoog had geschat bleken oersaai als men ze voorlas naast de pruttelende soep. Vooral Dostojewski is in die dagen bij mij door de mand gevallen; na één bladzijde wasje keel schor omdat je drie keer iets met overslaande stem had moeten schreeuwen. Omgekeerd waren onleesbare figuren soms openbaringen tijdens de bereiding van rauwkost. Vestdijk, toch al goed leesbaar, leent zich er buitengewoon goed voor om hardop te lezen. We hebben zijn hele oeuvre doorgewerkt en nooit heb ik lekkerder gegeten. Als je hem voorleest blijkt pas wat een prachtige, sardonische humor hij heeft, merkje eerst goed wat een voortreffelijke dialoog-monologen hij schreef. Er is eigenlijk maar één auteur die nog prettiger voorleest: Charles Dickens.

Op den duur begonnen de voorleesbare boeken op te raken. Veel, zeer veel werken moesten we al na twee, drie bladzijden terzijde leggen; als er iets aanbrandde wist ik het al: dit is ongeschikt. Soms probeerde ik om Engelse of Franse romans te lezen, maar mijn uitspraak van die talen is zo slecht dat de gerechten al verpuffeld waren voor ze op tafel kwamen. Ik droeg voor uit gedichtenbundels, maar de maaltijden bestonden dan, gek genoeg, uit heel kleine hapjes. Eén keer, toen ik gedichten voorlas van Hans Warren, bleven de borden leeg. Tenslotte vonden wij nog één boek dat ons de heerlijkste maaltijden bezorgde: *Een dwaze maagd* van Ida Simons, maar daarna was het afgelopen. Toen ook daagde het besef dat ik misschien zelf zou kunnen koken. Tijdens het voorlezen had ik vaak genoeg opgekeken en gezien dat koken een keten is van op zichzelf simpele handelingen die in

de juiste volgorde moeten worden uitgevoerd. Maar pas toen wij samen gingen wonen, en verhuisden, lukte het mij om in de keuken door te dringen. Die keuken was nog niemandsland. Ik kreeg langzaam maar zeker de smaak te pakken van het bereiden van maaltijden en gaandeweg wist ik ook het voorrecht te veroveren dat ik alle dagen van de week boodschappen mocht doen. Maar nu komt het! Als het gesprek bij vrienden op eten kwam en zij hoorden dat ik meestal kookte, keken juist de feministisch angehauchte meisjes Hanneke vol afschuw aan en zeiden: 'Maakt hij dan niet een ontzettende rotzooi in de keuken?' Of ze deelden mee: 'Mijn vriend mag niet koken, geen denken aan, hij maakt zo'n troep.' Hoe vaak hebben wij dat niet moeten horen, juist uit de mond van meisjes die zo roerend kunnen spreken over de eeuwenlange onderdrukking van de vrouw.

Meen niet dat schrijvende feministes er anders over denken. Anja Meulenbelt zegt in *Socialisties Feministiese teksten*: '...dat ze al roepen dat een man meehelpt als hij na enig aandringen niet te beroerd is om de vuilniszakken buiten te zetten, hij zich niet meer schaamt als hij met hun kind tussen de moeders bij de zuigelingenzorg zit, of als hij eens in de week, met achterlaten van een gigantische rotzooi, het eten kookt.'

Wat kun je uit deze woorden anders opmaken dan een diep geworteld wantrouwen tegenover de kok? Ook Hannemieke Stamperius zei in een interview in de *Haagse Post*: 'Als ik mijn man vraag om te koken doet hij dat best, maar de rotzooi die hij daarbij maakt, ruim ik wel op.' En dezelfde Anja Meulenbelt van zoëven vertelt in *De schaamte voorbij* over Willem die 'nauwelijks kan koken, zoveel troep maakt in de keuken dat ik het liever zelf doe'.

Gesteld al dat het waar is dat kokende mannen rotzooi maken, hoe dat te ondervangen? Door de rotzooi gewoon

te laten staan en hem de volgende dag weer te laten koken. Hij zal dan heus wel inzien dat het handig is om eerst op te ruimen en af te wassen voor je begint.

Overigens zijn de begrippen rotzooi en troep maar betrekkelijk. Nu ik zo goed als altijd kook, kan ik het ook maar moeilijk verwerken wanneer Hanneke een enkele keer een maaltijd bereidt. En wel om de simpele reden dat zij, omdat ze niet goed weet waar alle kruiden en ingrediënten staan, alles overhoop haalt voor zij begint. Dan is, na afloop van het kookproces, inderdaad sprake van een zekere rotzooi, maar dat is moeilijk te ondervangen. Zou je dat willen voorkomen, dan zou je twee keukens moeten bezitten. De keuken is geordend naar de smaak van degene die geregeld kookt. De werkwijze van een ander impliceert onvermijdelijk een zekere chaos. Maar om op voorhand al luid te gaan schreeuwen dat een man niet koken mag, daar hij zoveel troep maakt, lijkt me kortzichtig en sexistisch. Uit dergelijke kreten blijkt dat vrouwen kennelijk nog altijd de keuken als hun eigen terrein beschouwen.

Het bereiden van een maaltijd is een van de aangenaamste bezigheden. Niet het koken op zichzelf is vervelend, maar het feit dat het elke dag moet gebeuren, en men niet iedere dag de inspiratie heeft om iets nieuws te bedenken.

Het is in het algemeen niet eenvoudig om de huishoudelijke taken rechtvaardig over beide partners te verdelen. Mijn ervaring is dat altijd één van de twee, bij twee met elkaar samenwonende mensen - en dat geldt dus ook voor twee samenwonende mannen of twee samenwonende vrouwen - bijna alle huishoudelijke werkzaamheden opknapt. Waarom kan het zo moeilijk anders? Wie kookt kan in ieder geval ook beter zelf de boodschappen doen omdat hij weet wat er nodig is en bovendien al winkelend nog eens op ideeën kan komen. Wie de was doet, kan ook beter strijken, centrifuge-

ren, de was ophangen.

Het is ook mijn ervaring dat je niet moet proberen om de taken exact gelijk te verdelen. Zodra je krampachtig met lijstjes gaat werken, om toch vooral gelijkheid van taakverdeling na te streven, eindig je vrij snel bij de psychiater.

Natuurlijk wordt alles veel ingewikkelder als er kinderen komen. Dan is het haast onvermijdelijk dat de vrouw toch het slachtoffer wordt. Maar wie zich daaraan ergert of zich daarover opwindt, hoeft toch geen kinderen te krijgen. Er is geen verplichting tot voortplanting. Sterker: in deze wereld waar geldt dat de mens de enige diersoort is die alle andere diersoorten een groot genoegen doet door uit te sterven, lijkt het mij, ook gelet op de overbevolking en de kernwapens, haast een plicht om je niet voort te planten.

In de vorige eeuw schreef Giuseppina Strepponi, de vrouw van Verdi, in een brief: ‘Denk eraan dat er net zoveel poëzie kan schuilen in nederige, en om zo maar te zeggen, eenzame huishoudelijke bezigheden als in de opwinding die men voelt staande op een podium voor een volgepakt auditorium.’ Dat schreef een vrouw die triomfen had gevierd op alle podia van de grootste Italiaanse operahuizen.

18 *Anja Meulenbelt*

Al wat ik indertijd, op zolderkamers en in studentenhuizen, onder de titel De vrouw bestaat niet, naar voren heb gebracht, heb ik later, meestal in andere bewoordingen, teruggezien in feministische werken, behalve dan de theorie van de discriminerende bevoorrechting. Maar die had ik al gevonden bij Mary Wollstonecraft.

In het begin had het opkomende feminisme dan ook mijn sympathie. Met instemming las ik het befaamde artikel van Joke Kool-Smit in *De Gids* van 1967. Over het optreden van Dolle Mina verheugde ik mij, al had ik - en toen kon dat nog - niet de neiging mij erbij aan te sluiten, maar dat komt omdat ik mij nooit ergens bij wil aansluiten. Toen er echter in de uit Amerika en Engeland komende feministische werken van Greer, Firestone, Figes en vooral Evelyn Reed zo verbazend luchthartig met biologische feiten werd omgesprongen, heb ik, in een artikel in *De Gids* (later opgenomen in *De kritische afstand*) mijn eerste bezwaren tegen deze vormen van feministisch denken geuit, hoewel ik, zoals Hillenius in een recensie over *De kritische afstand* opmerkte, toen nog ‘duidelijke sympathie had voor de vrouwelijke zaak’.

Mijn sympathie is steeds kleiner geworden. In de eerste plaats omdat ik het gezucht en geweeklaag over onderdrukking zo belachelijk vind. Wie wordt er nu niet tegengewerkt in deze of in welke andere maatschappij ook. Basil Ransome zegt in *The Bostonians* van Henry James tegen een feministe die ook al over onderdrukking zeurt: ‘We are born to suffer and to bear it, like decent people.’ In de welvaartsstaat waarin wij leven is het onzinnig om over onderdrukking te zeuren. Dat vrouwen en mannen ongelijk behandeld worden, en on-

gelijke kansen hebben, zal ik niet ontkennen, maar het woord onderdrukking is ten enenmale misplaatst. Dat gebruik je als de leden van een bepaalde bevolkingsgroep gemiddeld genomen korter leven en opvallend veel vaker in de gevangenis verdwijnen, zoals dat bij de negers in Amerika het geval is. Maar vrouwen leven in onze maatschappij gemiddeld zes jaar langer dan mannen en het aantal vrouwen dat in de gevangenis verdwijnt is een fractie van het aantal mannen dat zucht in de cel.

In de tweede plaats is mijn sympathie afgenomen door het verschijnen van *De schaamte voorbij* van Anja Meulenbelt. Dit boek werd door alle feministen van naam toegejuicht als 'hét boek van de vrouwenbeweging' (Emma Brunt). Als dat vulgaire, egocentrische, banale werk, hét boek was, wat dan nog aan te vangen met het feminisme? Een jaar na het verschijnen ervan las ik bij Annie Romein in *Opzij* het enige juiste oordeel erover: 'Het is een geval van paranoia.' Mijn afkeer van *De schaamte voorbij* heb ik op twee plaatsen uitgeschreven, in het *Hollands Diep* en op de Achterpagina van NRC-*Handelsblad* van 12 januari 1977. Dat laatste artikel heeft mijnreputatie gevestigd van misogyne anti-feminist. Het lijkt mij goed dat artikel hieronder integraal over te nemen.

'Het jaar 1976 heeft niet alleen voor zulke verwante fenomenen gezorgd als de snor-fiets en het CDA, maar ook voor twee heuselijke autobiografieën, namelijk de *Privé Geheimen* van Henk van der Meyden en *De schaamte voorbij* van Anja Meulenbelt. Op het eerste gezicht lijkt het vreemd deze rechtse journalist in één adem te noemen met deze linkse feministe, maar wie deze boeken kort na elkaar leest, zoals ik min of meer noodgedwongen deed, kan alleen maar verbaasd zijn over de frappante overeenkomsten. Zowel Henk van der Meyden als Anja Meulenbelt schrijven in de tegenwoordige tijd over het verleden alsof het nog steeds niet tot

hen doorgedrongen is dat zij zich bezighouden met iets dat voorbij is. Beiden delen de lezer aan het begin van hun boek mee dat zij een boek gaan schrijven, een overbodige uitspraak als men het resultaat in handen houdt. Van der Meyden deelt zelfs aan het einde van zijn werk mee: “Dit boek is af.” Gelukkig maar dat hij dat zegt, dacht ik, toen ik dat las, anders zou ik het niet gemerkt hebben. Anja deelt alleen maar, heel raadselachtig mee: “Ga terug naar AF.” Vlak voor die zo nuttige mededeling vertelt Van der Meyden op de op één na laatste bladzijde uitvoerig over een dansende vrouw. Het is bijna niet te geloven maar ook Anja Meulenbelt schrijft uitvoerig over dansende vrouwen op de op één na laatste bladzijde. Maar niet alleen dezelfde scènes en de vergelijkbare afkomst die op dezelfde wijze beschreven wordt, maakt dat je als lezer soms niet meer weet welk boek je nu eigenlijk in handen hebt. Er is ook een grote overeenkomst in zinsconstructies en woordkeus. Anja Meulenbelt schrijft naar aanleiding van een vrouw op pagina 172: “Ze heeft een soort uitstraling” en Henk van der Meyden zegt in zijn boek over de drie bruiden van Heyboer zo vaak dat “zij een soort uitstraling hebben” dat ik halverwege het boek maar een zonnebril heb opgezet. Anja Meulenbelt deelt op pagina 71 mee: “Ik leef fel en intens” en Van der Meyden vertrouwt ons op pagina 9 toe: “Ik leef er zoveel intenser door.” Reeds op pagina 7 deelt Van der Meyden mee dat hij zich niet schaamt en Anja vertelt dat zelfs in de titel van haar werk. Op pagina 315 zegt Van der Meyden: “De mens Henk en de journalist Henk zijn twee figuren. Mijn persoonlijkheid werd er door gespleten.” Anja vertelt op pagina 289: “Ik schrijf nog steeds in twee talen. Zwei Seelen wohnen, ach, in meiner Brust.” Op pagina 18 maakt Van der Meyden melding van het feit dat hij “kwetsbaar” is en Anja houdt ons hetzelfde voor op pagina 290. Onderaan pagina 222 schrijft Anja Meulenbelt

de verrassende zin: “Ik voel me leeg” en Henk van der Meyden brengt dezelfde existentiële ervaring onder woorden op pagina 11: “Soms voel ik me zo leeg.” Ook is het heel opvallend dat beiden geneigd zijn twee nietszeggende woorden aan elkaar te koppelen, alsof ze denken dat min maal min plus is. Zo heeft Anja het erover dat zij “triest en eenzaam” is (pagina 252) en Van der Meyden noemt zichzelf “wanhopig en eenzaam” (pagina 298) en “eenzaam en depressief” (pagina 300).

Maar, zou men kunnen zeggen, de onderwerpen zijn toch heel anders. Anja schrijft over het feminisme en Henk over de “sterren”. Dat lijkt maar zo. Zoals Anja over mannen schrijft, zo schrijft Henk over de sterren. Dezelfde haat-liefde-verhouding wordt op dezelfde onbeholpen wijze onder woorden gebracht.

Over hun jeugd schrijven deze twee figuren in vrijwel dezelfde bewoordingen. De één is geboren in een “donkere, grijze straat”, de ander in een “trieste, grauwe straat”. Bij Henk zijn de “herinneringen nu vaag als van een oude film” en Anja “moet diep graven om herinneringen te vinden”. Wat ze dan vinden is merkwaardig identiek. De één ziet “een ouwelijk, tobberig meisje”, “dromend” natuurlijk en de andere was “geen kind zonder zorgen, piekerde altijd en droomde teveel”. Vanzelfsprekend kregen ze veel straf en daarop reageerden ze precies gelijk. “Ik vluchtte door de gang naar mijn kamertje en verschanste me achter de deur,” aldus Henk. “Geen tranen tot ik me opsloot in mijn kamer,” aldus Anja. Al deze mededelingen zijn bij Henk en Anja op pagina 27 van hun boek te vinden. Op diezelfde en volgende pagina's doen zij zoveel volstrekt identieke mededelingen over hun kinderjaren dat de lezer zich verbijsterd afvraagt of we hier misschien met dezelfde jeugd van doen hebben, dan wel dat de één, omdat haar herinneringen zo diep zaten, de

ander domweg heeft nageschreven.

Maar ook als ze over iets totaal anders schrijven, de liefde bijvoorbeeld, wordt de lezer geconfronteerd met vrijwel gelijkluidende formules. Ook de entourage is dezelfde. Eén amourette van beiden moge volstaan. Henk pendelt ervoor op en neer tussen Amsterdam en Parijs. Anja tussen Amsterdam en Londen. Henk vertelt hoe hij haar ontmoet: “Een klein meisje op het Leidseplein. Ik sprak met haar. Een half uur later lag ze bij kaarslicht in mijn armen weggedoken” (pagina 178). Anja gaat na een voorstelling praten met een regisseur. Hij is klein en beweeglijk. “Na een afspraak liggen we een uur later vrijend op mijn bed” (pagina 77). Maar, zal de lezer opmerken, hier boekt Van der Meyden toch een half uur winst, hier is toch verschil. Ja, maar vergeet niet dat Van der Meyden een heel snelle auto heeft. En Anja loopt trouwens in want zij steekt geen kaarsen aan. Geen tijd meer voor. Ook het aantal veroveringen is opvallend gelijk. Van der Meyden meldt een niet te tellen aantal meisjes en Anja voert zoveel mannen op dat je er de hik van krijgt. Maar ik moet toegeven: hier is een verschil. Van der Meyden gooit de meisjes niet de trap af zoals Anja met één van haar mannen doet. Van der Meyden is toch net een iets beter mens.

Het is duidelijk dat deze beide trieste, eenzame mensen hulp behoeven. Henk is altijd “zoekende” (pagina 316). Uiteraard doet Anja hetzelfde, want wat je bij Henk vindt, vind je gegarandeerd ook bij Anja. Anja zegt bondig: “Ik zoek” (pagina 77). Vat zij zoeken komen wij niet te weten, maar in ieder geval niet hun brillen. Ze weten het zelf niet en daarom zal ik hen nu maar eens helpen: zij zoeken elkaar. Ik zal mij rechtstreeks tot hen richten, in hun eigen stijl, dan kunnen ze het beter begrijpen.

Anja is eenzaam en triest.

Henk is depressief en eenzaam.

Anja zoekt.
Henk is zoekende.
Anja is mooi, Henk (zegt ze zelf, pagina 290).
Henk is rijk, Anja.
Anja heeft steeds “vlinders in haar buik”.
Henk moet af en toe naar de “vlinders toe”.
Dat is de oplossing.
Jullie horen bij elkaar.
Liefde.
Het lijkt me wel dat ik er recht op heb getuige te mogen zijn bij jullie huwelijk, nu ik jullie zo bij elkaar heb gebracht. En ik wil jullie nog iets suggereren. Jullie krijgen vast een dochtertje. Nee, nee, noem haar niet Maartje, dat is te veel eer, vernoem haar naar iets waar jullie allebei heel veel aan te danken hebben. Noem haar Cliché!’

Emma Brunt merkte op: ‘Over het boek van Anja Meulenbelt zijn Annie Romein en Maarten 't Hart het bij uitzondering nu eens roerend eens. Dat komt omdat ze beiden prijs stellen op iets wat deze roman mist: kwaliteit. Het is overigens niet waarschijnlijk dat de manier waarop 't Hart de draak stak met dit fenomeen - hij maakte een tekstvergelijking tussen deze roman en Henk van der Meydens *Privé* - haar erg heeft kunnen bekoren. Annie Romein was geestig, maar ze dreef nooit lichtzinnig en kwaadwillig de spot met iets, daar was ze te netjes en te gewetensvol voor.’ Kennelijk vindt Emma Brunt dat ik dus wel lichtzinnig en kwaadwillig de spot heb gedreven met het boek van Meulenbelt; kennelijk ben ik niet netjes en gewetensvol. Het zij zo. Ten overstaan van een boek waarin alles waar ik op de een of andere manier voor sta - het naakte meegevoel tussen mensen zoals Lara het noemt, trouw tussen mensen, oprechtheid, eerlijkheid, de bereidheid om je zelf af te vragen of het mislukken van je

verhoudingen misschien ook aan je eigen karakter te wijten zou kunnen zijn - met voeten getreden wordt en waarin met een zekere wellust wordt beschreven hoe de hoofdpersoon in het openbaar een vrouw een klap geeft van wie ze notabene de man heeft afgetroggeld, ten overstaan van zo'n boek, zo'n weerzinwekkend, walgelijk, afschuwelijk boek acht ik boosaardigespotzeker geoorloofd. Los daarvan raad ik iedereen aan de boeken van Van der Meyden en van Meulenbelt nu eens achter elkaar te lezen. Men zal dan zelf zien dat ik gelijk heb: op dezelfde clichématige manier schrijven deze twee mensen over hun leven en hun vele oppervlakkige liefdes.

19 *Een nieuwe religie*

Dat het feminisme zich allengs duidelijker als een pseudogodsdienst manifesteerde, leverde nog een reden op om het steeds wantrouwiger te bekijken. In 1975 schreef Annie Romein-Verschoor: ‘Toen ik juist dezer dagen een reeks uitspraken van jonge feministen las op de vraag: wat betekent het feminisme voor u?, vroeg ik me af wat toch het tromgeroffel en trompetgeschal betekende dat in de lucht scheen te hangen, tot er zich een kreet uit losmaakte: Het bloed van Jezus reinigt ons geheel, boem, boem! Ja, dat was het: het Leger des Heils of nog meer - want een beetje elitair is het

nieuwe feminisme nog altijd: het juichend gezang van de smiling boys die ons in de jaren '50 de Morele Herbewapening kwamen verkondigen: Ik heb het heil gevonden.'

Ruim anderhalf jaar later schreef ik: 'Elke keer als mij de laatste tijd publikaties onder ogen kwamen van feministische zijde stelde ik vast dat dat geschrijf mij sterk deed denken aan iets dat ik van vroeger kende. Ik kon alleen maar niet bedenken wat dat nu was. Maar onlangs zag ik in een etalage van een vrouwvriendelijke boekwinkel een exemplaar van *The Liberated Woman's Songbook* en opeens herinnerde ik mij andere zangbundels. Ik werd mij ervan bewust dat wat ik van vroeger opving niets anders was dan de opwinding rondom de vrijmaking van de Gereformeerden die artikel 31 onderhielden. Bovendien kwam ook die eigenaardige onderverdeling van alle mensen in drie groepen weer terug: de echte uitverkorenen, zij die wel tot de ware kerk behoren maar nog niet bekeerd zijn en de verdoemden. Binnen het feminisme zijn de vrouwen die zich "bewust geworden" zijn van hun treurige positie de uitverkorenen. De andere vrouwen behoren al wel tot de ware kerk, maar weten het nog niet. En de verdoemden, de zondaars, zij die "van de wereld zijn", behoren tot de andere sexe.'

Op dat artikel volgden woedende reacties. Achteraf gezien vreemd, want Annie Romein had al veel eerder op de pseudoreligieuze inslag van het feminisme gewezen. Toch wilden sommige briefschrijfsters mij, vastgebonden op een kookplaat, in de oven schuiven en deze op de stand negen plaatsen.

Niettemin heeft het feminisme zich sinds 1975 steeds duidelijker gemanifesteerd als een ersatz-religie. Voor elke vorm van godsdienst is typerend dat het zijn gelovigen bijeenbrengt in een bepaalde ruimte, die bij voorkeur liefst niet wordt betreden door ongelovigen. Aan het Vrouwenhuis wordt mannen de toegang ontzegd. In Amsterdam kun je,

op de galerij van een flat aan de Nieuwe Herengracht staande, aan de achterkant in het Vrouwenhuis naar binnen kijken. Ik heb daar al vaak gestaan en mocht dan aanschouwen wat de psalmdichter beschrijft met de woorden: 'Zij heffen hun handen klappend naar omhoog.'

In mijn NRC-artikel zei ik: 'Het is boeiend om te zien hoe bepaalde gedachten, ideeën, redeneringen die vroeger in *Opgang, Opwaartsche wegen* en dergelijke bladen te vinden waren, nu op analoge wijze in *Opzij* geuit worden. Het wachten is nu alleen nog op een echt literair tijdschrift van vrouwen. Ook dat zou passen bij een tendens die zich steeds duidelijker aftekent in het feminisme.'

Sindsdien is dat literaire vrouwentijdschrift onder de naam *Chrysallis* inderdaad verschenen. Er zijn zelfs restaurants voor vrouwen geopend: de doorgaande segregatie van de vrouwenbeweging lijkt haast nog effectiever dan van de Gereformeerd vrijgemaakten.

En net als de apostel Paulus verklaarde de oprichtster van *Chrysallis*, Hannemieke Stamperius, in een interview dat zij 'het licht had gezien' toen zij feministe werd.

Typerend voor de Gereformeerden uit mijn jeugd was (en is het soms nog wel) dat ze romans en verhalen uitsluitend lezen met het doel om te zien of de inhoud wel christelijk genoeg is. En dan veroordeelt men bijvoorbeeld het slot van *Het fregatschip Johanna Maria* van Arthur van Schendel omdat Brouwer niet, aan het einde van zijn leven, de naam van Jezus zegt, maar die van zijn schip.

Zulk soort literatuurkritiek vind je nu ook weer terug bij de feministen. In een artikel van Truus van Pinkster dat in *Te Elfder Ure* (22ste jaargang nr. 3, 1975) verscheen worden de werken van Maartje Luccioni, Mensje van Keulen, Mischa de Vreede, Annemarie Baardt, Andreas Burnier, Monika van Paemel en Lidy van Marissing uitsluitend onderzocht op de

mate van ‘bewustwording’ die deze boeken te bieden hebben. Zoals te voorzien valt, deugen de werken van Maartje Luccioni en Mensje van Keulen absoluut niet. Volgens Truus van Pinkster geeft Luccioni ‘in het loflied op de “vrouwelijke, natuurlijke vrouw” een heel konventioneel beeld van die vrouw, door de ogen van mannen; en dat beeld wordt niet of nauwelijks door de vrouwelijke hoofdpersonen gekorrigeerd.’ Het werk van Mensje van Keulen typeert Van Pinkster als ‘bevestigende realisme: het blijft staan bij wat je zo op het eerste gezicht ziet’.

Veel beter vindt Van Piekster *Ontbinding* van Lidy van Marissing. ‘Het is een sterke poging tot bewustmaking van de positie van mensen in het algemeen die in de marge van de samenleving zitten (vrouwen, bejaarden); en van de relatie van die positie tot ons sociaal-ekonomies systeem.’

Waar vroeger romans en gedichten er, volgens de Christelijke critici, toe moesten dienen om mensen te bekeren, daar moeten ze nu dienen tot bewustmaking. Literaire kwaliteit is van geen belang - het gaat slechts om het nuttig effect van zulke werken. Uit het artikel van Van Piekster spreekt dezelfde enghartige dogmatische geest als uit het werk van Calvinistische critici van voor de oorlog. Zullen we dan nooit wijzer worden?

Overigens is het uitermate opvallend hoe merkwaardig groot de overeenkomst is tussen de termen ‘bekering’ en ‘bewustwording’. Je kunt ze gewoon onderling uitwisselen zonder dat het ook maar één ogenblik spaak loopt.

Typerend voor elke godsdienst is ook de drang tot zending en missie. Zo wordt er door feministen onderscheid gemaakt tussen *wij die het ai weten* en *zij die nog bereikt moeten worden*, zoals Selma Sevenhuijsen het omschrijft. Niet zo lang geleden hoorde ik een feministe er voor de radio over klagen dat het zo moeilijk was om gehuwde plattelandsvrouwen

ervan te overtuigen dat ze niet gelukkig, maar juist diep ongelukkig waren. Zo heb ik ook eens een zendeling koten vertellen dat het zo moeilijk was om inboorlingen uit Nieuw-Guinea bij te brengen dat ze in ellende verloren waren. Heel, heel moeilijk, zei hij, om die tevreden en gelukkige mensen enig zondebesef bij te brengen.

Natuurlijk zijn ook discussies over de zuiverheid van de leer in allerlei vormen binnen het feminisme terug te vinden en die discussies gaan altijd gepaard met het over en weer verketteren van elkaars leerstellingen. Zo schrijft de feministe Antje Kunstmann over de feministe Kate Millet: ‘Het zou ronduit een catastrofe te noemen zijn, als de aanzetten tot de vrouwenbevrijding zouden zweren bij de stellingen van Millet.’

Gelovigen hebben ook altijd een rijtje heilige boeken staan; feministen uiteraard ook. Marijke Mossink geeft in de *Socialisties Feministiese teksten 4* precies aan welke boeken een feministe behoort te hebben. ‘Elke letterlievende socialistiesfeministe heeft een eigen plankje met belangrijke werken.’ En vanzelfsprekend staan op al die plankjes overal dezelfde boeken - dat kan niet missen, daar hoef je heus de werken van Gerrit Komrij niet te verwachten.

Voorts leven gelovigen altijd in angst voor geloofsafval van hun kinderen. Opmerkelijk in dit verband is de brief die Hedy d'Ancona in *Opzij* van december 1978 aan haar dochter schreef. Dat meisje was toen zeven jaar en die brief, geschreven aan iemand die hem toen nog niet lezen kon, is al een waarschuwing bij voorbaat tegen de verloochening van het geloof van de moeder. ‘Ik zie zo vaak dat dochters van feministen niets van de vrouwenbevrijding moeten hebben,’ merkt Hedy d'Ancona treurig op.

Verder leven gelovigen ook altijd in angst voor een huwelijk van hun kind met een ‘buitenkerkelijke’. Als een kind

met een ongelovige trouwt, wordt dat als een ramp ervaren. Wat dat betreft zullen feministen het wel heel moeilijk hebben; elk huwelijk is immers een huwelijk met een verdoemde. In *Lesbisch Prachtboete* vertelt Noor van Crevel dan ook over het huwelijk van haar dochter: 'Ik voelde mij vernederd en verraden: door mijn eigen dochter ten langen leste uitgeleverd aan de hele onzin van de mannenwereld.'

Tenslotte kan een geloof niet zonder eschatologie. Voor gelovigen wordt de mens nooit geboren om te leven, maar altijd om zich op toekomstig leven voor te bereiden. In hun niet-lesbisch prachtboek *Het goede leven* behandelen Emma en Lodewijk Brunt op pagina 199 een staaltje van feministische heilsverwachting dat op dit gebied alles slaat wat mij onder ogen is gekomen. In het vrouwenhuis te Amsterdam, aan, of all places, de Nieuwe Herengracht, beraadslaagde een blauwdrukgroep over de toekomst. In Nederland overal bos, geen mannen meer, en ondeugende vrouwen in caravans, tot ze besloten dat ze weer in de pas wilden lopen. En dan volgt een passage waarbij ik mij tranen gelachen heb: 'Eén lid van de blauwdrukgroep merkte op, dat die ondeugende vrouwen misschien wel op het idee zouden komen hun caravans in een halve cirkel te plaatsen om samen een coup te beramen. Maar dit leek de overige aanwezigen hoogst onwaarschijnlijk: "Nee, zó zijn vrouwen niet."'

Een ander fraai voorbeeld van feministische eschatologie levert het boek *Een bed voor jezelf* van Evelyne le Garrec. In het laatste hoofdstuk wordt beschreven hoe een buitenaardse bewoner in het jaar 2078 de aarde zal aantreffen. 'Toen ik aankwam was een heel groot gedeelte van de Aarde groen en dichtbebost en bezaaid met heuvels, die zo rond waren als borsten, en die heuvels waren bewoond, maar uitsluitend door vrouwen.'

Hoe de sanitaire voorzieningen in deze supra-normale

molshopen geregeld zijn, vertelt deze bezoeker helaas niet. Ook krijgen wij niet te horen hoe het vuilnis uit deze konijneholen wordt afgevoerd. Wel vernemen we dat er in en bij die holen nauwelijks mannen te vinden zijn - het vuilnis zal dus wel helemaal niet opgehaald worden, ben ik bang.

In die heuvels doen vrouwen zich te goed aan ‘verfijnde spijzen en wijnen’. Ze ‘wijden zich geheel aan spel, studie, creativiteit, dans en liefde’.

Hoe komen ze dan aan die verfijnde spijzen en wijnen? Wijnbouw is een opmerkelijk arbeidsintensieve zaak! En verfijnde spijzen komen ook niet zomaar uit de lucht vallen, die moeten op zijn minst klaargemaakt worden, terwijl de ingrediënten ervoor op de een of andere wijze verbouwd dan wel via de slacht verkregen moeten worden.

Ik ben een man en daar zal het wel door komen dat ik niet kan dromen van dit woongenot in een molshoop. Ik vermoed dat het er nogal koud en oncomfortabel zal zijn. En vooral ook ongezond. Cholera, tyfus en allerlei andere infectieziekten zullen in die heuvels wel niet onbekend zijn, te meer daar feministen nu al niets meer moeten hebben van de hedendaagse medische wetenschap, liever uitwijken naar acupunctuur, kruidendokters, astrologen, waterkijkers, en met brandnetelsoep kinkhoest en tuberculose bestrijden.

Pasternak spreekt al in zijn boek over ‘de eeuwige trek van de mens naar de natuur’ en over de ‘illusie zich met zijn eigen handen een bestaan te kunnen verzekeren’. Pasternak laat één van zijn personen al zeggen dat het ‘een idyllische, naïeve illusie is’.

Maar idyllisch en naïef vind ik de dromen van Evelyne le Garrec eigenlijk niet. Het heeft iets griezeligs, vind ik, om zulke dingen te lezen. Het is net alsof Evelyne le Garrec en ook die vrouwen van de blauwdrukgroep waarover Emma Brunt vertelt, bezig zijn gek te worden.

Of zoals Gerrit Komrij zei: ‘Vermomd als emancipatie en feminisme wandelt de voltallige stoet van achterlijke oergevoelens, ethische vaagheden, irrationele instincten, demagogischeleuzen, egoïstische pedanterieën en obscurantistische praatjes voor de vaak weer brutaal de voordeur binnen.’

20 *Freud en Jung*

Ook uit de verering van de Zwitserse metafysicus Jung en de daarmee gepaard gaande verguizing van Freud blijkt dat het hedendaagse feminisme een sterk pseudo-religieuze inslag heeft. Zelfs bij Betty Friedan lijkt Freud al de bron van alle kwaad en ook Shulamith Firestone brandmerkt het Freudianisme als de ‘perfecte domper voor het feminisme’. Op Juliet Mitchell na heeft niet één feministe het ooit voor Freud opgenomen. Hier in Nederland hebben Andreas Burnier, Stephanie de Voogd en Yvonne van de Mosselaar getuigd van hun afkeer van Freud.

Nu is Freud een briljant schrijver die zijn pseudo-wetenschappelijke opvattingen, zoals Popper ze noemt, op bescheiden wijze altijd omzichtig geformuleerd in glashelder proza naar voren brengt. Dat al zijn opvattingen - over het Oedipus-complex, over de penisnijd, over het lustprincipe en al wat daaraan voorbij gaat, over het Ik en het Es, over het onderbewuste - onbewijsbaar zijn, maakt van het Freudia-

nisme iets dat misschien alleen als dichterlijke schepping interessant is, maar toch ontslaat dat de feministen die over hem schrijven niet van de verplichting hem dan ook zelf te lezen, en niet uit de tweede of derde hand te citeren. Een aardig voorbeeld daarvan vinden we bij Joke Smit. Zij zei: ‘Freud schudde ook zuchtend het hoofd over die mysterieuze wezens waar meestal niets mee te beginnen viel (een man groeit door, een vrouw is verstard na haar dertigste placht hij te zeggen).’

Het gebruik van het woord placht impliceert dat Freud meermalen moet hebben gezegd dat een vrouw na haar dertigste verstard is. Wie er Freuds Verzameld werk en zijn Brieven op na leest, zal ontdekken dat Freud maar één keer iets heeft gezegd dat enigszins lijkt op de opmerking die Joke Smit hem in de mond legde. Het woord placht is dus alvast misplaatst. De gewraakte passage is te vinden in *Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse, Gesammelte Werke, band* XV. Daar staat: ‘Een man van dertig jaar lijkt een jeugdig, en in zekere zin niet volledig ontwikkeld individu van wie wij verwachten dat hij in staat zal zijn een goed gebruik te maken van de mogelijkheden die analyse voor hem opent. Maar een vrouw van ongeveer diezelfde leeftijd verbaast ons vaak door haar psychologische starheid en onveranderlijkheid.’

‘Verbaast ons vaak’ klinkt toch bepaald anders dan het apodictische ‘is’. Joke Smit citeerde overigens ongetwijfeld niet uit Freud zelf, maar uit *The feminine mystique*, want Betty Friedan haalt de hierboven staande passage aan bij haar hoofdstuk ‘Het sexuele solipsisme van Freud’.

Kijk, zo vergaat het Freud nu altijd. In *De zwembadmentaliteit* van Andreas Burnier wordt voortdurend op hem gescholden en ons wordt meegedeeld: ‘Hoezeer Freud de vrouw als defectief zag, is overbekend.’ Zo'n opmerking had toch op

zijn minst met een citaat uit Freuds werk geillustreerd moeten worden. Maar dat acht Burnier niet nodig. Overbekend is dit overigens alleen bij degenen die Freud niet kennen.

Op dezelfde wijze werkt Yvonne van de Mosselaar. Zij schreef: 'Hoewel de Freudiaanse en neo-Freudiaanse opvattingen over de vrouw zeer bekend zijn - de vrouw heeft een passief-masochistische natuur, een minder ontwikkeld geweten, lijdt onder het gemis van een penis (penisnijd), is narcistisch en irrationeel - kan ik niet nalaten een recent gepubliceerde psycho-analytische opvatting over de vrouw te publiceren.'

In de vorm zoals ze hierboven tussen de gedachtenstreepjes staan, heeft Freud zijn opvattingen nimmer gepubliceerd. Bovendien heeft Juliet Mitchell al aangetoond dat Freud er helemaal niet dergelijke opvattingen op na hield.

Men doet Freud, hoe men ook over hem moge denken, groot onrecht aan door zijn voorzichtige, altijd met groot voorbehoud gebrachte ideeën zo samen te vatten als Van de Mosselaar doet.

Zo bescheiden en relativerend als Freud schreef, zo verwaten, hol en bombastisch schreef Jung. Hij doopte zijn pen niet in inkt maar in levertraan. Zijn proza is het logste, lompste, meest humorloze Duitstalig proza dat ik ken. Zijn gedachten vloeien als appelstroop over de bladzijden. Dat zou op zich uiteraard geen bezwaar zijn, als die gedachten dan ook maar iets om het lijf hadden. Helaas is dat niet het geval. Frits Staal merkte in *Het wetenschappelijk onderzoek van de mystiek* terecht op: 'Jungs metafysische systeem dat met zijn individueel en collectief onderbewuste, anima, animus, archetypen, en andere begrippen op een zeer zwakke basis rust, is zo flexibel, alles omvattend en vaag dat het door alles te verklaren in wezen niets verklaart.'

Niettemin wordt Jung door Burnier in *De zwembadmenta-*

liteit en door De Voogd in *Een transparante wereld* vereerd als een Godheid. Volgens Burnier is Jung ‘na Goethe de grootste vernieuwer en impulsator van de neo-platonische cultuurstroom van onze tijd’. Stephanie de Voogd vindt het, luguber genoeg, zelfs nodig Jung achttienjaar na zijn dood nog eens tweemaal te interviewen.

Ook Hanneke van Buuren noemt Jung - naast Staal notabene - als iemand die ‘nieuwe manieren van kennen en weten ontsloot’.

Ach, we zouden aan dit alles voorbij kunnen gaan, ware het niet dat Jung er allesbehalve frisse opvattingen op na hield. In 1934 schreef hij in het *Zentralblatt für Psychotherapie* een opstel dat begint met de woorden; ‘Het arische onbewuste heeft een hoger potentieel dan het joodse; dat is het voordeel en het nadeel van een nog niet volledig van het barbaarse vervreemde jeugdigheid. Volgens mij is het een grote fout van de geneeskundige psychologie tot nu toe geweest dat ze de joodse categorieën, die niet eens voor alle joden gelden, zo maar op Christelijke Germanen of Slaven toepaste. Daarmee heeft zij namelijk het kostbare geheim van de Germaanse mens, zijn creatief-suggestieve zielegrond, tot een kinderlijk banaal moeras verklaard, terwijl mijn waarschuwende stem decennia lang van antisemitisme verdacht werd. Deze verdachtmaking is van Freud uitgegaan. Hij kende de Germaanse ziel niet, net zomin als al zijn napraters. Heeft de geweldige verschijning van het nationaal-socialisme, waar de hele wereld met verwondering naar kijkt, hen van gedachten doen veranderen? Waar was de ongehoorde spanning en kracht toen er nog geen nationaal-socialisme was? Deze lag verborgen in de Germaanse ziel, in die diepe grond, die allesbehalve een vuilnisvat van onvervulde kinderwensen en niet verwerkte gezinsressentimenten is. Een beweging die een heel volk aangrijpt, is ook in ieder individu tot rijping

gekomen. Daarom zeg ik dat het Germaanse onbewuste spanningen en mogelijkheden bevat, waarmee de geneeskundige psychologie in haar waardering van het onbewuste rekening moet houden.'

Dat schreef Jung, deze neo-platonische vernieuwer in 1934. Jung heeft in datzelfde jaar, toen Ernst Kretschmar als jood niet langer voorzitter mocht zijn van de psychotherapeutische vereniging, onmiddellijk zijn plaats ingenomen, hoewel zoals Knoll zegt in zijn boek *Die Sache mit Freud*, 'niemand hem als Zwitser daartoe had kunnen dwingen'.

Andreas Burnier spreekt in dit verband over de 'sociale faux pas die Jung in het begin van de jaren dertig heeft gemaakt'. Zij voegt daaraan toe: 'Zij maken aannemelijk dat hij niet alle consequenties van het nationaal-socialisme heeft doorzien en voorzien. Zijn integriteit blijkt echter uit alles wat hij sindsdien daarover heeft gezegd, zijn publikaties *Wotan* (1935) en *Nach der Katastrophe* (1945), zijn correspondentie en zijn daden.'

Dit waag ik te betwijfelen. Jungs opvattingen over Germaanse en joodse psychologie vormen een onderdeel van racistisch denken dat ook na 1945 niet uit zijn werk is verdwenen. Of om het met de woorden van Jules de Leeuwe te zeggen: 'Jung is van zijn racisme en sexisme nooit losgekomen.' De Leeuwe toont dat omstandig aan in zijn boek *Carl Gustav Jung en zin maatschappelijke basis*. Nog in de na zijn dood verschenen *Erinnerungen* waarschuwde Jung voor 'going black under the skin', een 'sterk onderschat geestelijk gevaar dat de ontwortelde Europeaan in Afrika bedreigt'. Jung was voorstander van de Apartheidspolitiek. In zijn *Erinnerungen* schreef hij ook: 'Ik heb overeenkomstig de algemene verwachting nooit met inheemse vrouwen gesproken... Mannen spreken er, zoals ook bij ons in het Zuiden, met mannen, vrouwen met vrouwen. Iets anders betekent

vrijerij. Met dit laatste riskeert de blanke niet enkel zijn autoriteit, maar loopt ook ernstig het gevaar van "going black"; ik heb daar diverse zeer leerzame gevallen van gezien.'

Zo blijkt dat Jung vlak voor zijn dood nog precies zo over apartheid dacht als in 1927 toen hij in een opstel, getiteld 'Ziel en Aarde', schreef: 'In Afrika bijvoorbeeld is de blanke overweldigend in de minderheid en moet zich daarom met inachtneming van de strengste maatschappelijke vorm verdedigen tegen het zogeheten "going black". Bezwijkt hij voor de primitieve invloed, dan is hij verloren ook.' Aldus deze grote vernieuwer en impulsator!

Eigenaardig dat sommige stromingen binnen het feminisme zich uitgerekend door deze Zwitserse kwakzalver hebben laten inspireren. Nogal griezelig ook. Haast nog griezeliger dan de merkwaardige verbintenis tussen de 'eerste golf' van het feminisme en de abolitionistische beweging die zulke fatale economische consequenties voor de V.S. heeft gehad.

Toch lijkt Jung bij andere feministen - wat gaan de ontwikkelingen toch snel - alweer uit de gratie. Mary Daly schreef in *Gyn/Ecology* over de Zwitserse wonderdokter: 'De theorieën van C.G. Jung *zijn pernicious traps which often stop women in the initial stages of mind-journeying*.' (Helaas ben ik niet in staat het laatste deel van deze zin bevredigend te vertalen.)

Elders spreekt Daly over Jungs 'garbled gospel' en ze citeert ook een opmerkelijke passage uit Jungs werk: 'Vaak heeft de man het gevoel - en hij heeft helemaal niet altijd ongelijk - dat slechts verleiding of slaan of verkrachting de noodzakelijke onderwerping bewerkstelligt.'

Zover als Mary Daly zijn de Nederlandse feministen nog niet. Dat blijkt wel uit *De zwembadrnentaliteit* van Andreas Burnier. Juist in dat boek vinden we de meest duidelijke

staaltjes van pseudo-religieus en warrig denken, en daarom is het de moeite waard dit werk wat nader te bezien.

21 *Het burnieren*

Niets is zo prettig en eenvoudig als denken in een tegenstelling. Mens of Dier. Christen of Heiden. Communist of Kapitalist. Cultuur of Natuur. Aangeboren of Aangeleerd. En wie niet in een tegenstelling wil denken, wordt er soms toe gedwongen. Wie niet voor mij is, is tegen mij, zei Jezus al zo mooi simpel.

Ook Andreas Burnier denkt in zo'n tegenstelling. Het belangrijkste idee dat in *De zwembadmentaliteit* naar voren komt, is dat er twee typen denken bestaan: het masculinistische, rationalistische, empirische denken en het feministische, irrationalistische, niet-empirische denken. Voortaan ga ik zulk denken in een simpele tegenstelling aanduiden met de term: burnieren. Zomin als je van iemand die schoffelt en plantjes begiet en onkruid verzamelt en bomen snoeit telkens alle werkzaamheden hoeft te noemen, omdat daar het mooie woord tuinieren voor bestaat, zomin hoef je nu nog van iemand die denkt in gepaarde tegenstellingen telkens precies te omschrijven wat hij of zij doet. Zo iemand burniert.

Het is overigens grappig om te zien hoe dat werkwoord vervoegd wordt: burnieren, burnieree, geborneerd.

In het burnieren zit altijd de neiging tot moraliseren verborgen. Wie de mensheid opdeelt in communisten en kapitalisten, in christenen en heidenen, bedoelt tevens te zeggen dat de ene partij goed, de andere partij slecht is. Zo ook bij Burnier. Het masculinistische denken is verkeerd (zeg maar zwart) en het feministische denken is goed (zeg maar wit). In het vervolg zal ik, om al die lange, burnierse woorden te vermijden, gemakshalve van het zwarte en het witte denken spreken. Het zwarte denken leidt, volgens Burnier, tot technocultuur en technocultuur 'mondt onherroepelijk uit in het totale isolement en de volstrekt innerlijke leegte'. (Burnier houdt er niet van de dingen half te zeggen.) Elders spreekt ze zelfs, naar aanleiding van het zwarte denken over 'de ontmenselijkende doodsimpulsen in onze denkcultuur'. Het witte denken is volgens haar daarentegen innerlijk rijk en warm (pagina 31).

Zoals je nu zwart denken en wit denken hebt, zo heb je ook zwarte denkers en witte denkers. Zwarte denkers zijn Freud en Aristoteles en Newton. Witte denkers zijn Jung en Goethe en Plato en Steiner en Casanus en Bruno en Schelling en Assagioli en Maslow en Tart en Ornstein. Weliswaar allemaal mannen, maar toch feministisch-irrationeel-niet-empirisch denkend.

Dat is idee één van *De zwembadmentaliteit*. Alle denken is op te delen in zwart en wit denken. Idee twee is nu dat het witte denken door het zwarte denken onderdrukt wordt. Bovendien zou het verwaarloosd zijn. Vreemd als je in aanmerking neemt dat het werk van de witte denker Plato in alle boekhandels te koop is, in diverse vertalingen nog wel, terwijl het zwarte denken van Aristoteles nergens in handzame vertalingen te krijgen valt. Vreemd als je bedenkt dat het werk van de sneeuwwitte Jung vrijwel in zijn geheel in het Nederlands is vertaald, terwijl het werk van de baarlijke

Zwarte duivel Freud nu pas in vertaling verschijnt. Ja, roept Andreas Burnier uit, maar dat komt omdat Plato bestudeerd wordt vanwege de literaire kwaliteit van zijn werk. O ja? Is het echt denkbaar dat iemand eeuwenlang alleen maar gelezen wordt om zijn mooie stijl, terwijl de in die stijl opgeschreven onzin op de koop toe genomen wordt? In mijn studententijd heb ik een jaar lang in een groepje het werk van Plato bestudeerd en wat daar besproken werd, waren wel degelijk zijn denkbeelden, niet zijn taal.

'Aangezien wij van onze prilste jeugd af opgroeien in de nog steeds dominante mechanistische wereldvisie en mensvisie...' aldus Burnier. Is dat nu waar? We groeien op in heel verschillende, niet mechanistische visies. De één is van huis uit katholiek, de ander antroposoof, de derde calvinist, de vierde humanist, de vijfde mormoon, en ga zo maar door. Allemaal visies op mens en wereld die nets mechanistisch hebben. We groeien vanaf onze prilste jeugd bijna allemaal op in een of andere vorm van bijgeloof, in de een of andere visie waarvan we ons maar met moeite kunnen bevrijden.

Het zwarte denken van Burnier is simpelweg zwart. Ze vermag niet te ontdekken hoeveel witte plekken er wel niet in voorkomen. Weinig zaken zo irrationeel, zo vaak produkten van dromen, ingevingen, hallucinaties als de grootste wetenschappelijke ontdekkingen. Von Kékulé zag de benzeenring voor het eerst in een droom als een vurige slang die zichzelf in de staart beet. Koestler omschreef het natuurwetenschappelijke bedrijf als slaapwandelen en noemde zijn boek over de grote vorsers *The Sleepwalkers*. Droomwandelend deden de meesten hun ontdekkingen. Ook Poincaré heeft in een prachtig essay over de ontdekkingen in de wiskunde laten zien hoe irrationeel de grootste vondsten tot stand zijn gekomen. Alleen iemand die burniert, kan volhouden dat hier sprake is van rationalistisch-empirisme. Sla

eens een werk op van de natuurkundige Eccles, mevrouw Burnier, en ontdek hoe mystiek zijn taal aandoet. Of lees eens iets over Gödel - dat lijkt waarachtig wel op moderne poëzie.

Een aardige vraag voor Andreas Burnier: is de door Luitzen E.J. Brouwer ontwikkelde intuïtionistische wiskunde nu een produkt van het zwarte of van het witte denken?

Ook Burnier is helaas weer zo iemand die niets van de natuurwetenschap afweer en er daardoor waandenkbeelden over op na houdt.

Als er al in tegenstellingen gedacht moet worden, dan veeleer in de tegenstelling tussen de aan- of afwezigheid van de bereidheid om je denkbeelden aan de werkelijkheid te toetsen met behulp van experimenten die je met je handen en allerlei hulpmiddelen zoals kijkers, microscopen en computers kunt uitvoeren. Plato en Aristoteles waren beiden tegen het uitvoeren van experimenten. Plato verheft er zijn stem tegen in *Leges* en *Gorgias*, Aristoteles in de *Ethica Nicolrmachea*. Goethe deed wel experimenten, was dus een zwarte denker, trok alleen de verkeerde conclusies. Maar aan hem zie je hoe moeilijk het is om in simpele tegenstellingen te denken, want hij experimenteerde wel, maar was tegen het gebruik van hulpmiddelen zoals microscopen.

Bij Freud is wel een zekere bereidheid aanwezig de denkbeelden empirisch te toetsen, maar groot is die bereidheid toch niet. Gelukkig relativeert hij zijn eigen ideeën en blijft hij sceptisch ten aanzien van zijn eigen theoretische concepten. Toch is het absurd hem op één lijn te stellen neet mensen als Newton en Einstein. Er is geen tegenstelling tussen Freud en Jung onderling, maar tussen denken gericht op het doen van experimenten enerzijds en het niet-operationele denken van Jung en Freud anderzijds.

Andreas Burnier spreekt over de doodsimpulsen in onze

cultuur. Weet je wanneer zulke doodsimpulsen zich voordoen? Als de bereidheid tot experimentele toetsing van ideeën ontbreekt en men overgaat tot het gebruik van vuurpelotons om fout geachte denkbeelden te bestrijden. Wie de nazistische denkbeelden verwierp, belandde vroeg of laat in een concentratiekamp. Maar zulke doodsimpulsen komen nooit ofte nimmer voort uit de natuurwetenschap omdat daarin altijd centraal zal blijven staan - en dat in een wereld, nog altijd vol van bijgeloof en theosofie en acupunctuur en homeopathie en christendom en mohammedanisme en nog duizenden andere vormen van het burnierse witte denken - dat we elkaar moeten overtuigen met de uitslag van experimenten.

Is dat ‘de volstrekt innerlijke leegte’? Mij best. Die leegte is mij liever dan het pathos van ‘bist du nicht willig, so brauch ich Gewalt’. Zoals Hermans zegt in *Houten leeuwen en leeuwen van goud* is er een aanwijzing dat de exacte wetenschappen zich met feiten en waarheden bezighouden die sterker zijn dan mensen als Hitler. Maar meer dan een vleugje hoop is er niet, zegt hij. Nee, inderdaad, als zelfs een toch vrij verstandig iemand als Andreas Burnier dat vleugje hoop al om zeep wil helpen, ziet het er somber uit.

22 *Het klievende bewustzijn*

In *De zwembadmentaliteit* tref je drie scherp van elkaar te onderscheiden soorten uitspraken aan: ten eerste uitspraken die ogenblikkelijk aan de hand van feiten weerlegd kunnen worden, ten tweede uitspraken die niet zo gemakkelijk weerlegd kunnen worden, juist omdat Burnier ze apodictisch brengt en geen enkele poging doet om ze waar te maken, en ten derde uitspraken zo vaag, zo duister, zo wollig dat er niets mee te beginnen valt.

Een voorbeeld van het eerste type uitspraak is te vinden op pagina 121. Waarom zijn er volgens Burnier geen creatieve vrouwen in de muziek? Omdat muziek een ‘expansieve, dure vorm van kunstbeoefening is’ en omdat ‘musici vaak zeer dure instrumenten, apparatuur en geluiddichte studio's nodig hebben’. Om twee redenen niet waar. Ten eerste zijn er al vanaf de middeleeuwen grote vrouwelijke componisten geweest (zie hoofdstuk 13), en ten tweede hebben musici helemaal geen dure instrumenten en geluiddichte studio's nodig. Een beetje muziekpapier is genoeg, en dat kan iedereen bovendien zelf nog maken door lijntjes te trekken op een vetwit papier.

Schubert, Haydn en Brahms waren afkomstig uit de onderste heffe des volks; Schubert heeft pas op het eind van zijn leven ‘het zeer dure instrument’ (een piano) kunnen aanschaffen. Misschien had hij het eerder kunnen doen als de zo uitbundig door Burnier geprezen Goethe had geantwoord op zijn briefen iets voor hem had gedaan. Maar die zo innerlijk warme en geweldige Goethe heeft iemand die tienduizend maal zo geniaal was als hij laten verkommeren. Juist omdat muziek geen dure vorm van kunstbeoefening is

en een groot genie zelfs nauwelijks enige opleiding behoeft om te kunnen componeren, vinden we in de muziekgeschiedenis opmerkelijk veel straatarme genieën die van zeer eenvoudige komaf waren. Naast de eerder genoemden kunnen we ook Verdi, Donizetti en Dvořak vermelden.

Veel creatieve vrouwen hadden in de muziek bovendien juist wel de beschikking over dure clavecimbels, piano's en violen en hebben daarop, en met hun stem, al sinds mensenheugenis prestaties geleverd die in geen enkel opzicht onderdoen voor de prestaties van mannen. In de vorige eeuw speelden duizenden vrouwen uit de hogere standen piano, terwijl Brahms en Bruckner hongerend begonnen. Een rijke componist als Mendelssohn is een opvallende uitzondering.

Een voorbeeld van het tweede type uitspraak, het type dat niet zo gemakkelijk weerlegd kan worden juist omdat Burnier geen enkele poging doet om hem waar te maken, is de al eerder besproken mededeling: ‘Hoezeer Freud de vrouw als defectief zag, is overbekend.’ Zolang je niet weet uit welke uitspraken of verhandelingen van Freud Burnier deze conclusie trekt, kun je ook moeilijk aantonen dat ze ongelijk, of Freud verkeerd gelezen heeft.

Toch zijn het niet deze uitspraken die dit boek zo bederven. Je kunt er tenminste nog iets mee doen, ze tegenspreken of erover opmerken dat er niet is geprobeerd om ze waar te maken. Maar in *De zwembadmentaliteit* wemelt het ook van uitspraken waarmee in het geheel niets valt aan te vangen. Het zijn uitspraken die bewezen noch ontkend kunnen worden. Als Burnier zegt: ‘Iedereen is er zich tegenwoordig wel van bewust dat de voortschrijdende technologie naast haar zegeningen ook rampen heeft gebracht: de milieuvervuiling en milieuvernietiging; de vervlakking van het intermenselijk contact door, bijvoorbeeld, de televisie’ dan is er geen enkele mogelijkheid om aan te tonen dat de televisie

inderdaad ‘vervlakking van het intermenselijk contact’ heeft gebracht. Hoeveel intermenselijk contact was er voor de televisie bestond? Niemand weet het. Niemand weet bovendien wat nu eigenlijk intermenselijk contact is. Met elkaar bridgen in plaats van naar de televisie kijken? Schaken in plaats van Studio Sport? En wat moeten we onder vervlakking verstaan? Dit soort uitspraken - je kunt ze uit de mond van elke dominee noteren, maar je hebt er niets aan en je zegt er niets mee.

Burnier schrikt er niet voor terug haar boek grotendeels te vullen met dit soort vage algemeenheden. Ze heeft gelijk: niemand kan je bij zulke uitspraken betrappen op fouten of verkeerd denken. ‘In de werkelijkheid vinden er in de mensheid steeds weer grote bewustzijnsmetamorfosen plaats,’ zegt ze. Te bewijzen of te ontkennen valt er hier niets aangezien niemand weet wat ‘grote bewustzijnsmetamorfosen’ zijn. Met zo'n term kun je alle kanten uit, net als met de zo vaak door Burnier gebruikte term mensheid.

Reinders gaf in zijn recensie van het boek ook een mooi voorbeeld van een dergelijk type uitspraak. ‘De innerlijke entropie kan worden getransformeerd tot innerlijke warmte en rijkdom van het Goetheansme.’ Reinders klaagt erover dat Burnier in het volgende hoofdstuk van haar boek niet laat zien hoe het Goetheanisme die innerlijke entropie transformeert. Maar er valt hier niets aan te tonen. Wat is innerlijke entropie? Wat is innerlijke rijkdom en warmte? Woorden, zo leeg als een geruimd graf.

‘De oosterse mens,’ aldus Burnier, ‘had oorspronkelijk niet dit soort splitsende bewustzijn.’ Wat mag in godsnaam een splitsend bewustzijn wel zijn? En wat moeten we ons voorstellen bij de ‘oosterse mens’? Een Javaan, een Chinees, een Koreaan, een Vietnamees? Deze vier oosterse mensen zijn meer verschillend van elkaar dan Burnier en ik. Waarom

ze dan onder één zo heel vage noemer samen gebracht? Een regel verder is er sprake van de ‘klassieke oosterse mens’ die antwoorden geeft op onze vragen die voor ‘iemand die door de fase van het klievende bewustzijn is heengegaan’ niet erg bevredigend zijn. De klassieke oosterse mens, het klievende westerse bewustzijn, mijn hemel, wat een vaagheden. En hoe ga je door de fase van het klievende bewustzijn heen?

‘In de praktijk verloopt geen enkele vorm van innerlijke ontwikkeling lineair,’ nog zo één uit de rijke voorraad van Burnier. Op pagina 86 ongetwijfeld de mooiste uitspraak uit het boek: ‘De prijs die de mensheid betaalt voor haar denkende autonomie, haar vermogen tot abstractie (met alle gigantische sociale en culturele gevolgen van dien), voor haar geestelijke vrijheid in de diepste zin van het woord, is echter het verlies van het contact met diepere (niet vrije en niet rationele) lagen van de psyche, waarmee zij vroeger op natuurlijke wijze wortelde in de werkelijkheid.’ Lagen van de psyche waarmee de mensheid vroeger op natuurlijke wijze wortelde in de werkelijkheid? Het lijkt wel of Abraham Kuyper weer is opgestaan; die sprak er ook over dat Calvinisme en Roomskatholicisme ‘stoelende waren op dezelfde wortel des geloofs’. In deze zin van Burnier is niet één woord te vinden dat een beetje concreet is, het is allemaal even vaag, abstract, wollig en, daardoor, ook volstrekt zinledig. We krijgen hier wel erg veel ineens uit de fopspeen van Burnier.

Meen echter niet dat de lezer met zulke mededelingen het zwaarst beproefd wordt. Er is nog erger te vinden. Op het terrein namelijk waarop Andreas Burnier blijkbaar een overtuigd gelovige is: dat der reïncarnatie. Op zich mag Burnier van mij daar gerust in geloven. Maar het is echt te gek als zo'n gelovige bloedserieus beweert: ‘Voor zover het mannen niet lukt, gegeven de sociale en culturele machtspositie waarin zij zijn geketend, de androgyne *liberation* mee te maken,

zullen zij moeten wachten op hun vrouwenincarnatie voor hun verdere ontplooiing.' Goddank, zelfs voor mij is er nog hoop: ik moet alleen eventjes wachten op mijn vrouwenincarnatie voor mijn verdere ontplooiing. Het beste is misschien om maar dadelijk zelfmoord te plegen, kom ik als een lief vrouwelijk baby'tje ter wereld. Als ik dan maar geen BOM-moeder krijg!

Zelfs met die opmerking is de droesem niet bereikt. Die vinden we op pagina 69: 'Wel kan hier worden gezegd dat ik voor de komende decaden een grote tragiek voorzie als, volgens Steiners woorden, de grote Platonici en Aristotelici en de belangrijkste mensheidsleiders allen op aarde zijn geïncarneerd. Er dreigt dan een drama van messiaanse proporties te ontstaan. De orthodoxe antroposofen zullen deze mensheidsleiders en grote individualiteiten niet kunnen herkennen, wanneer zij grotendeels in vrouwelijke lichamen zullen zijn geïncarneerd.' Kortom, Hitler, Stalin en Napoleon komen weer terug als vrouw en niemand zal hen herkennen. Gelukkig maar! Misschien kan deze boodschap ook aan de Engelse ambassade worden doorgegeven. Die mevrouw Thatcher - vast en zeker een reïncarnatie van Cromwell.

Tom van Deel heeft mij verzekerd dat de uitspraken van Burnier over reïncarnatie humoristisch bedoeld zijn. Toch klinken ze mij allesbehalve grappig in de oren, maar dat zal wel aan mijn beperkte of gebrekkige gevoel voor humor liggen. Laat ik niettemin ook eens iets in deze richting proberen. De leden van de jury die dit boek vol onzin zo nodig moesten bekronen zullen als kleine varkentjes gereïncarneerd worden, met een ringetje door hun reukorgaan. Kunnen ze in het vervolg nog gemakkelijker bij de neus genomen worden.

23 *De Gender-identiteit*

‘Heel vaak vinden kleine meisjes het niet zo prettig dat zij een meisje zijn. Ze voelen zich “eigenlijk een jongen” (het tomboy-syndroom, dat meestal met de puberteit verdwijnt, of althans wordt onderdrukt) en zijn er trots op als zij met jongens mogen meespelen,’ zegt Andreas Burnier in *De zwembadmentaliteit*. En een bladzijde verder verklaart zij: ‘Jongens hebben maar heel zelden het idee dat zij “eigenlijk” een meisje zouden zijn.’ Dit is een lievelingsgedachte van Andreas Burnier. Al in *Het jongensuur* schreef zij: ‘Ik begreep dat je, als jongen geboren, het gewoon zou vinden dat je een jongen was.’

Hoe zijn nu de feiten? Precies andersom. Op verschillende plaatsen ter wereld kunnen mannen zich laten omopereren tot vrouwen en vrouwen tot mannen. De bekendste klinieken waren, tot voor kort, die in Casablanca en het Johns Hoekins Hospital in Baltimore. De laatste tijd kun je ook op allerlei andere plaatsen terecht. In alle ziekenhuizen en klinieken waar dit soort operaties verricht worden behandelt men gemiddeld acht mannen tegen één vrouw. In een boeiend artikel van Iven N. Mush in het boek *Gender differences: their ontogeny acid sigtüficance* van C. Ormsted en D.C. Taylor vinden we de uitspraak dat mannen drie tot acht maal zo vaak als vrouwen van mening zijn dat zij ‘eigenlijk’ een meisje zijn. De werkgroep T en T van de afdeling Amsterdam van de N.V.S.H., die opgericht is door mensen die menen dat zij eigenlijk van het andere geslacht zijn, telt ongeveer veertig maal zoveel mannelijke(?) als vrouwelijke(?) leden.

In het befaamde boek van Ford en Beach *Patterns of sexual behaviour* wordt verteld dat in allerlei culturen veel meer

mannen dan vrouwen ernaar verlangen om een lid van de andere sexe te zijn en dat verlangen vaak gestalte geven in de vorm van een of andere mate van vervrouwelijking - dus kleren van het andere geslacht gaan dragen, werkzaamheden gaan uitvoeren die in die cultuur typisch zijn voor het andere geslacht.

Met andere woorden: in werkelijkheid menen jongens heel vaak dat zij eigenlijk een meisje zijn en menen meisjes heel zelden dat zij een jongen zijn. Nog niet eens zo lang geleden publiceerde Jan Morris zijn ontroerende boek over zijn geslachtstransformatie (*Conundrum)*). Kan Andreas Burnier een vergelijkbaar boek van een vrouw noemen?

Andreas Burniers *Een tevreden lach* is een aangrijpende roman over een vrouw die eigenlijk een man had willen zijn. Het unieke van dat boek is, voorzover ik weet, dat er geen enkele andere roman van een vrouw bestaat waarin een en ander zo onverhuld wordt uitgesproken. Wel ken ik tenminste drie romans van mannen over dat onderwerp, dat wil zeggen over mannen die er hartstochtelijk naar verlangen een vrouw te zijn: *City of Night* van John Rechy, *Last Exit to Brooklyn* van Hugh Selby en *I want what I want* van Geoff Brown.

Andreas Burnier is ook van mening dat alleen de ‘zéér intelligente en de zéér gevoelige jongens’ zich niet behaaglijk voelen in de heersende kaste (de mannenwereld) waarin zij geboren zijn. Ik ben blij met dit compliment, maar meen dat het onverdiend is. Ik ken zo langzamerhand aardig wat mannen die van mening zijn dat zij ‘eigenlijk’ een vrouw zijn, maar ik zou liegen als ik zou beweren dat zij, voorzover ik dat beoordelen kan, gevoeliger en intelligenter zijn dan andere mannen.

Vanaf het moment dat de koningin door Maassluis reed en ik pas goed besefte dat ik een jongen was, heb ik ernaar ver-

langd om een meisje te zijn. En zelfs daarvoor verlangde ik er al naar, maar niet zo hevig. Vanaf mijn achtste jaar is het, door het lezen van *Een zwitserse Robinson*, waarin een jongen voorkomt die later een meisje blijkt te zijn, tot een bijna obsessief te noemen hunker naar geslachtsverandering uitgegroeid. Toen ik vijftien jaar was, werd ik bijna gek van verlangen naar mooie borsten, lang haar, mooie vrouwenkleren, ja, naar alles wat mij een vrouw zou kunnen maken en dat verlangen is onverminderd blijven bestaan tot ik begon te schrijven. Al schrijvend heb ik het op de achtergrond weten te dringen - goddank, want er is niet mee te leven.

Als ik *Een tevreden lach* of *Het jongensuur* lees, is het net alsof ik lees over mijzelf, terwijl tegelijkertijd alles omgekeerd is. Zo schrijft Burnier in *Het jongensuur*: 'Ik ging in bed liggen, trok het licht uit, en begon aan mijn oefeningen. Het waren een reeks magische formules en voorstellingen, die mij binnen afzienbare tijd aan de ontbrekende geslachtsorganen moesten helpen, en mijn borsten zouden doen terugslinken naar hun natuurlijke staat.'

Op analoge wijze ging ik te werk. Voor het naar bed gaan reed ik vaak anderhalf uur op de fiets omdat je geslachtsorganen, als je heel hard gefietst hebt, bijna helemaal verdwenen lijken. Na het fietsen ging ik naar bed en dan keek ik naar het weinige dat er nog over was van mijn geslachtsorgaan en dan stelde ik mij voor hoe ik de volgende morgen zou ontwaken met lang haar en borsten en zonder die knullige aanhangsels tussen mijn benen. Maar als ik dan de volgende dag wakker werd en mijn jongenstepels nog niet eens met een vergrootglas vinden kon, wist ik dat het weer niet gebeurd was en dat het ook nooit zou gebeuren.

Zoals Andreas Burnier beschrijft hoe verschrikkelijk ze het vond dat ze voor het eerst menstrueerde, zo zou ik kunnen beschrijven hoe ellendig ik mij voelde toen ik mij voor het

eerst moest scheren.

Bij mannen komt dit alles vaker voor dan bij vrouwen. In Amerika spreekt men nu over ‘gender identiteit’ om de geslachtsidentiteit die iemand bij zichzelf voelt, een naam te geven. Het woord verklaart niets, maar het klinkt mooi en gewichtig.

Bij mannen lijkt het ook dieper te gaan dan bij vrouwen. Niet zelden komt het voor dat mannen hun eigen geslachtsorganen afsnijden. Mij is geen geval bekend van een vrouw die haar eigen borsten op analoge wijze verminkte. Gelukkig maar, overigens, want zo iets is natuurlijk toch afschuwelijk.

Waarom wordt het door mannen zoveel treuriger beleefd dan door vrouwen? Voor een deel, denk ik, omdat een meisje dat een jongen wil zijn in onze maatschappij veel gemakkelijker stappen kan doen in de richting van verwezenlijking van het ideaal. Burnier beschrijft dat ook prachtig in haar boeken. Een meisje kan haar haar kort laten knippen als een jongenskopje, een meisje kan elke dag, zonder dat iemand haar een strobreed in de weg legt, een broek dragen. Een meisje kan laarzen aantrekken, kan zelfs mannenschoenen dragen zonder dat ze op veel meer narigheid hoeft te rekenen dan op wat vriendelijke spot. Zelfs een colbert is tegenwoordig voor een vrouw een aanvaardbaar kledingstuk. Een vrouw die liever een man wil zijn, kan dat, zonder enige hindernis of tegenwerking, in haar kleding tot uitdrukking brengen. Daarentegen is er voor een man die liever een vrouw zou willen zijn geen sprake van iets dat ook maar enigszins gaat in de richting van een gelijkwaardig alternatief. Wie op straat als man een jurk of rok draagt, wordt niet alleen bespot of nagewezen, maar kan zelfs gearresteerd worden. Make-up, een pruik, hoge hakken, een bontmanteltje? Geen man die er zich in vertonen kan.

Andreas Burnier spreekt er schande van dat Enid Starkie

in Oxford geen broek mocht dragen. Maar werd Enid Starkie gearresteerd toen zij een broek droeg? Nee, natuurlijk niet. Onbegrijpelijk dat Andreas Burnier er geen moment bij stilstaat dat de regels voor mannen in dit opzicht duizend maal strenger zijn, en bovendien, bij overtreding, strafbare feiten opleveren. ‘In een tijd waarin vrouwen hun bh's verbranden,’ zegt Arianna Stassinopoulos zo aardig in haar boek *The female woman*, ‘missen mannen hun fundamentele recht om er een te dragen.’ Tot de juristen van onze samenleving, waar Andreas Burnier er één van is, schijnt dit nog niet doorgedrongen te zijn.

24 *Het einde van het feminisme*

In één van de verhalen uit *Dood weermiddel* laat F.B. Hotz zijn hoofdpersoon denken: ‘Ik dacht aan vrouwenrechten en werd als steeds wat kwaad. Alles kon ze van me krijgen. “Gedaan krijgen” is beter. Iedere vrouw kan alles bewerkstelligen; onbegrensd is haar macht. Waarom dan ook nog rechten op papier; wat is dat voor een holle abstractie. Wat een onderschatting van eigen kunnen.’

Vrouwenrechten? Gelijke rechten? Gaat het daar wel om? We zagen al dat Adrienne Rich schreef: ‘Het gaat niet zomaar om “gelijkheid” tussen mannen en vrouwen.’ Maar waar gaat het dan wel om? In *No turning back, Writings from the*

Women's Liberation Movement 1975-80 vinden we voorin de zeven eisen van de vrouwenbeweging:

1. Gelijke betaling
2. Gelijke opleiding en beroepskansen
3. Vrije contraceptie en abortus als men dat wenst
4. Vrije 24-uurs crèches, onder controle van de gemeenschap
5. Wettelijke en financiële onafhankelijkheid
6. Een einde aan de discriminatie tegen lesbiennes
7. Vrijheid van intimidatie door dreiging of gebruik van geweld of sexuele dwang, onafhankelijk van de gehuwde status. Een einde aan de wetten, meningen en instellingen die de mannelijke overheersing en de mannelijke agressie tegenover vrouwen in stand houden.

Op het laatste punt na, zijn dit heel concrete eisen. Alleen onder punt zeven kun je, als je dat wilt, zowat alles vangen wat je niet bevalt in het gedrag van de leden van de andere sexe. Maar als je de geschriften van de diverse feministen leest, lijkt het er helemaal niet op dat het hen gaat om de inwilliging van de eerste zes eisen. Het lijkt er eerder op alsof elke vrouw die zichzelf feminist noemt, iets anders nastreeft. Mary Wollstonecraft was van mening dat vrouwen door mannen behandeld worden zoals de rijken door de armen behandeld worden. Volgens haar moest de vrouw van een voetstuk afstappen, moest ze haar positie van ‘short-lived queen’ opgeven. Vrouwen dienden te ontwaken op ‘the flowery bed on which they supinely sleep life away’. (Veel van wat Mary Wollstonecraft zegt vind je later terug bij Ester Vilar.) Volgens haar dienden vrouwen voor hun eigen kinderen te zorgen - dus geen 24-uurs crèches die door de gemeenschap worden bestuurd - omdat ‘the care of children in their infancy is one of the grand duties annexed to the female character by nature’.

Virginia Woolfs feminisme leek ook allerminst geïnspireerd door de zeven eisen. Zij wilde eenvoudig dezelfde rechten en privileges als haar broers. Voor het overige diende de wereld hetzelfde te blijven. Straatarme mensen moesten straatarm, en dienstmeisjes moesten dienstmeisjes blijven. Niettemin brengt zij haar feministische idealen zo welsprekend onder woorden dat men, had Mrs Q.D. Leavis ons er niet aan herinnerd, vergeten zou zijn hoe elitair haar standpunt was.

Simone de Beauvoir bepleitte een veredelde kameraadschap tussen man en vrouw, en bracht dat met Jean-Paul Sartre ook in praktijk. Het probleem hoe er voor kinderen gezorgd moet worden, loste zij eenvoudigweg op door die niet te krijgen. Bij Evelyne Sullerot lijkt het feminisme te bestaan uit twee strijdpunten. Vrouwen dienen dezelfde goedbetaalde baantjes te krijgen als mannen en borstvoeding is uit den boze. Wat de banen betreft is het toch op zijn minst merkwaardig dat ze zo achteloos voorbijgaat aan het feit dat al het echt smerige en beroerde werk in deze wereld aan mannen toevalt en wat borstvoeding betreft kan ik niet begrijpen dat zij zó fel gekant is tegen deze, mijns inziens toch meest voor de hand liggende methode om een zuigeling te voeden.

Bij Betty Friedan ging het vooral om het gevoel van leegte dat academisch gevormde vrouwen bij zichzelf constateerden als ze halverwege hun leven waren. *The feminine mystique* vind ik nog steeds een aangrijpend boek - de denigrerende opmerkingen van Burnier in *De zwembadmentaliteit* erover ten spijt - maar wat mij wel verbaast is dat Friedan niet lijkt te hebben opgemerkt dat dat gevoel van leegte haast elk mens bekend voorkomt die de middelbare leeftijd nadert. Het is een gevoel dat Joseph Conrad al inspireerde tot zijn wonderbaarlijke verhaal *The Shadowline*. Mannen kampen net zo

goed met een vaag, vreemd en onverklaarbaar gevoel van leegte (‘is dit nu alles, is dit nu het leven?’) na, pakweg, het vijfendertigste levensjaar.

Andere feministen, zoals Antje Kunstmaan en Elena Belotti, verwachten wonderen van een andere opvoeding. Zij zijn, zoals zo heel veel mensen heden ten dage, het slachtoffer van de gedachte dat een kind als een onbeschreven blad ter wereld komt. Bijna niets is op het ogenblik zo wijd verbreid als het geloof dat het milieu waarin een kind opgroeit, zijn karakter, zijn intelligentie en zijn gedrag determineert. Erfelijkheid speelt nauwelijks een rol meer. Je mag zelfs niet veronderstellen dat een kind iets van zijn ouders erft - al gauw heet je dan een fascist. Alles hangt af van de omgeving. Als we die nu maar veranderen, optimaliseren door bijvoorbeeld zo iets volstrekt onzinnigs als de middenschool, zullen kansarme kinderen plotseling onvermoede talenten ontplooien. Wie in zijn jeugd onder scharreldons slaapt, komt goed terecht, maar wie in zijn jongelingsjaren op een strozak overnacht, zal neigen tot misdaad. Wat een geloof! Een geloof, even eenzijdig, even kortzichtig en even bekrompen als het rondom de eeuwwisseling aangehangen geloof dat men al wat men deed en was van de ouders erfde. Heus, door een andere opvoeding verdwijnen niet opeens de ‘zwakke ego's’. Het is beroerd, maar sommige mensen worden met een zwak ego geboren. Ik kan ervan meepraten.

Bij Shulamith Firestone lijkt het kernprobleem het moederschap. Uit het feit dat vrouwen kinderen krijgen, en daardoor met de zorg ervoor worden opgescheept, vloeit al het andere, de onderdrukking, de discriminatie, de tegenwerking, de behandeling als tweederangsburger voort. Haar visie op de zaak lijkt mij de meest pregnante en meest reële die het feminisme heeft voortgebracht. Alleen geloof ik niet in haar oplossing of haar oplossingen. Zij wil de vrouw be-

vrijden van haar kinderen door deze onder te brengen bij keuzeouders. Zij wil uiteindelijk de vrouw zelfs bevrijden van de zwangerschap door het technisch mogelijk te maken dat de vrucht zo vroeg mogelijk na de conceptie uit de baarmoeder wordt verwijderd. Dan kan de vrucht daarna bijvoorbeeld in een reageerbuis worden grootgebracht (*Brave New World* van Aldous Huxley). Dit alles vereist een hoog gespecialiseerde technologie, die uit hoofde daarvan ook heel kwetsbaar zal zijn.

Ook Juliet Mitchell pleit voor keuze-ouders. Wie echter steeds weer hoort welke barre problemen zich telkenmale voordoen bij geadopteerde kinderen die de puberteit bereiken, zal in deze oplossing weinig heil zien. Voor het overige lijkt het feminisme van Mitchell een curieuze hybride van het marxisme en het freudianisme. Maar zij is, van alle feministen, tenminste de enige die Freud goed kent en hem recht doet in haar geschriften. Voor alle andere feministen geldt wat Groddeck schreef: ‘Sie werden aus dem was über Freud geschrieben oder gesagt wird, niemals ein auch nur annäherend richtiges Bild von dem bekommen was er meint.’

Bij Alice Schwarzer lijkt afkeer van de geslachtsgemeenschap het cruciale punt. Wie *Het kleine verschil* leest, waant zich in het bezit van een ouderwets roomskatholiek traktaat waarin gewaarschuwd wordt voor sexualiteit in het algemeen en voor de coïtus in het bijzonder. Trouwens: in het feminisme laat zich toch al duidelijk een puriteinse onderstroom ontwaren. Zou het Nederlandse feminisme inderdaad, zoals Joke Smit kort voor haar dood bepleitte, ertoe overgaan om zich politiek te organiseren tot het uw (Feministisch Politiek Verbond) dan zou je in de Tweede Kamer ongetwijfeld de merkwaardige figuur zien dat de lijsttrekster van de partij (meer dan één zetel haalt zo'n partij waarschijnlijk niet) met

de SGP en het GPV zou meestemmen, als het over pornografie gaat.

Bij Adrienne Rich overschaduwt de afkeer van heterosexualiteit al wat zij misschien nog aan verstandigs naar voren zou kunnen brengen. Het is verleidelijk om ten aanzien van haar op te merken dat het feminisme nu eindelijk zijn ware gezicht laat zien, maar ik weiger vooralsnog te geloven dat haar visie door veel andere vrouwen gedeeld wordt. Als dat wel het geval is, blijkt Henry James met *The Bostonians* een profetische roman geschreven te hebben. Wie *The Bostonians* leest, kan zich niet aan de indruk onttrekken dat James homosexualiteit van vrouwen beschouwde als de drijvende kracht achter het feminisme. Zijn roman speelt in Boston, aan het einde van de vorige eeuw. Hij behandelt het wel en wee van een kleine feministische groepering in dat havenstadje. Eén van de hoofdpersonen is de lesbische feministe Olive Chancellor die nu eens niet als Miss Petrie uit *He knew he was right* van Trollope of als juffrouw Whisk uit *Bleak House* van Dickens wordt getekend als een verzuurde, verbitterde, boosaardige feministe, maar als een innemende, over goede smaak beschikkende, gevoelige vrouw. Maar haar feminisme wordt gevoed en geïnspireerd door haar liefde voor een jongere vrouw - het heeft met het verlangen naar gelijke rechten niets uitstaande. Had James gelijk toen hij die liefde beschouwde als de oorzaak van alle feminisme? En passant zij hier ook nog opgemerkt dat *The Bostonians* het verwijt van Hanneke van Buuren ontkracht dat ‘binnen de literatuur met een hoofdletter L de lesbische vrouw ook al bijna niet bestaat’.

Bij de Nederlandse feministen lijkt het soms te gaan om een extra taakverzwaring van de man. In dit verband vind ik het bijna symbolisch wat één van mijn vrienden overkwam. Met zijn echtgenote was hij gewend regelmatig grote

bergtochten te maken. Uiteraard droeg hij tijdens die tochten een loodzware rugzak en zij slechts een fototoestel. Op een bepaald ogenblik werd ook zij door het feministische virus besmet. Bij de eerstvolgende bergtocht merkte zij op dat haar man, als hij 's avonds aankwam in een berghut, ondanks de zware rugzak, toch altijd nog minder moe was dan zij. Dus wat eiste zij de volgende dag? Dat haar man zijn rugzak zou verzwaren met twee grote keien. Uiteraard zocht de goedsul nog twee keien op ook. Het heeft niet mogen baten; ze is later toch weggelopen, hem achterlatend met twee kleine kinderen.

Maar misschien is dit één van die uitwassen. Misschien is dit niet typerend voor het Nederlandse feminisme. Maar waar moet een Nederlandse feministe zich in deze welvaartsstaat nog druk over maken? Hedy d'Ancona merkt *in Huisvrouw-Thuisvrouw* terecht op: ‘Concluderend kunnen we dan ook zeggen, dat er van echte discriminatie van de vrouw in ons land nauwelijks sprake meer is.’ Dat blijkt ook wel uit datgene waar de Nederlandse feministes zich mee bezighouden. Suzanne Katier vertelt in *Zit je goed?* dat de Feministische Radicale Therapiegroepen na ‘veel moeite en veel brainstormen de termen “knuffels” en “aaitjes” gevonden hebben als vertaling voor de term “strokes” bij Eric Berne.’ Nu, als die Therapiegroepen tijd hebben om over de vertaling van ‘strokes’ urenlang te brainstormen, kunnen we met een gerust hart gaan slapen. Van echte onderdrukking kan dan geen sprake meer zijn. Wie gediscrimineerd wordt, heeft wel andere problemen aan zijn hoofd dan de vertaling van ‘strokes’.

Voor diezelfde Katier is de winst van het feminisme ‘dat ik het gevoel heb dat ik leef, en dat voelt lekkerder’.

Dat voelt lekkerder! Het leven van een feministe als ijslollie!

Als je *Zit je goed?* van Katier leest, zie je al die weldoorvoede, gezonde lieve meisjes gezellig rondom een theelichtje zitten, genoeglijk brainstormend over knuffels en aanminnig keuvelend over het feit dat hun leven nu zoveel 'lekkerder' voelt.

Maar ook als we ons tot de wat serieuzere Nederlandse feministen wenden, lijkt het vaak nauwelijks alsof het hun inderdaad om gelijkheid en gelijke rechten is begonnen. Bij Burnier lijkt het kernprobleem het haar aangedane onrecht dat zij niet als jongen ter wereld is gekomen, een gevoel van onrecht dat zij als een exclusief privilege van haar sexe beschouwt. Daar mannen de heersers zijn, kunnen zij niet er naar verlangen om als vrouw te leven. Streven naar 'androgynie' lijkt haar de oplossing. Ach, allemaal androgyn - wat lijkt me dat verbazend saai!

Het feminisme van Burnier heeft gepaard met de theosofie, en het resultaat is een boreling die, met z'n Jung-buikje, z'n holle Rudolf Steiner-oogjes en z'n Anne Besant-oortjes, gedoemd lijkt om alleen nog maar religieuze wartaal over reïncarnatie en oosterse wijsheid te kunnen voortbrengen.

Alleen bij Joke Smit leek het erop dat zij streed voor gelijke rechten. Haar artikelen waren nuchter, reëel, verstandig, maar ook loodzwaar en ernstig, en als je haar goed leest, lijkt het er toch vooral op alsof zij gegriefd was door het feit dat mannen op bestuurlijk niveau de dienst uitmaken. Bovendien geloofde ze kennelijk dat bijna alle problemen opgelost kunnen worden door de invoering van een vijf-urige werkdag.

Zo bezien lijkt het alsof elke feministe haar eigen vorm van feminisme beleed en belijdt. Zo bezien is het evenzeer onjuist om over 'het feminisme' en 'de feministe' te spreken als over 'de vrouw'. Daarom lijkt het mij goed de raad van Virgina Woolf op te volgen. Zij schreef in *Three Guineas*:

'Wat is passender dan een oud woord teniet te doen, een

verdorven woord en een bastaardwoord dat in zijn dagen veel kwaad heeft aangericht en nu verouderd is. We hebben het over het woord “feministe”. Dat woord betekent volgens het woordenboek “iemand die streeft naar meer, respectievelijk gelijke rechten voor de vrouw”. Daar het enige recht, het recht om in eigen levensonderhoud te voorzien, al is verkregen, heeft dit woord geen betekenis meer. En een woord zonder betekenis is een dood woord, een bastaardwoord. Laten we daarom deze gebeurtenis vieren door het lijk te verbranden. Laten we het woord in grote zwarte letters op een vel foliopapier schrijven en dat daarna plechtig met een lucifer aansteken. Kijk eens hoe het brandt! Laten we nu de as in een vijzel fijnstampen, en onder eenstemmige samenzang verklaren dat voortaan een ieder die dat woord gebruikt een benenmakende-bellentrekker is, een herrie-schopper, een oude-koeien-uit-de-sloot-haler, die het teken van zijn verontreiniging als een vuile veeg op zijn gezicht draagt. De rook is opgetrokken, het woord is teniet gedaan.’